

“...Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda təşəkkül tapmış intibah dünya mədəniyyəti tarixinin ən parlaq səhifələrindən biridir. Bu intibah Azərbaycan xalqının həyatının müxtəlif sahələrində qazandığı böyük uğurların məntiqi nəticəsidir...Bu baxımdan Naxçıvan xüsusi yer tutur. Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin cox parlaq səhifələrindəndir... Sədərək yurdumuzun döyünən ürəyi, Naxçıvanın qeyrət qalasıdır...”

**Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

**AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
AMEA Naxçıvan Bölməsi
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

ABBAS SEYİDOV VƏLİ BAXŞƏLİYEV

S A D A R A K

Bakı - 2011

Monoqrafiya AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin (05 yanvar, 2011-ci il tariixli 1/6 №-li protokol) Qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktorlar: **Akademik İsmayıł Hacıyev
Doc. Dr. Lauren Ristvet**

Elmi məsləhətçilər: **Akademik İsa Həbibbəyli
İ.e.d. prof. Əvəz Bayramov**

Rəyçilər: **T.e.d. prof. Əməkdar müəllim
Hidayət Cəfərov
T.e.n. Bəhlul İbrahimov**

**Abbas Seyidov, Vəli Baxşəliyev. Sədərək. Bakı:
"Qismət", 2011, 200 s.**

Monoqrafiyada Sədərəkdən aşkar olunmuş yeni arxeoloji materiallar tədqiq edilmiş, onların Cənubi Qafqaz və Şərqi mədəniyyətləri fonunda ümumi təhlili verilmiş, Naxçıvanın qədim mədəniyyətlərinin formallaşmasında Sədərəyin yeri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatlar burada həyatın təxminən 8000-8500 il bundan əvvəl-neolit dövrünün sonlarından başladığını göstərir. Kitabda həmçinin Sədərəyin yaxın keçmişini ilə bağlı materiallar da öz əksini tapmışdır. Monoqrafiya araşdırıcılar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Abbas Seyidov, Vəli Baxşəliyev

Ön söz

Naxçıvanın qeyrət qalası - Sədərək

2000-ci ildən Sədərək rayonunun ilk mətbu orqanı kimi nəşrə başlayan «Oğuz yurdu» qəzetiinin bütün nömrələrinin ilk səhifəsində (qəzetiñ adı ilə yanaşı) Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin «Sədərək Naxçıvanın qeyrət qalasıdır» kəlamı da yazılır. Bu kəlam 1990-cı ilin əvvəllərində Muxtar Respublika ərazisinin erməni təcavüzünə məruz qaldığı vaxtlarda sədərəklilərin göstərdikləri qəhrəmanlıqlara görə ulu öndər tərəfindən verilən çox böyük qiymətdir.

Foto - Фото - Photo 1

Foto - Фото - Photo 2

Sədərək Naxçıvanın şimal qərbində yerləşən, üç xarici dövlətlə (İran, Türkiyə və Ermənistan Respublikası) həmsərhəd olan qədim yaşayış məskənidir.

Məlumdur ki, qədim Şərq ölkələri arasında mühüm ticarət yollarından birini də Anadolu-İrəvan-Naxçıvan-Julfa-Təbriz əlaqələri təşkil etmişdir ki, Sədərək də həmin yol üzərində (Irəvanın 55-60, Naxçıvanın 70-80 kilometrliyində) yerləşdiyindən, həm də mühüm dayanacaq rolunu oynamış və müxtəlif dövrlərdə bir sıra məşhur səyyah, coğrafiyaşunas və

Foto - Фото - Photo 3

tarixçilərin diqqətini cəlb etmişdir. 30-40 min hektar sahəni əhatə edən Sədərək ərazisində bu günə qədər «Əjdəkan», «Cin təndiri», «Cəhənnəm dərə», «Dev hörən», «Şir arxı», «Dəhnə», «Ağ oğlan», «Fərhad arxı», «Qara burun», «Aladin», «Qırmızılar», «Çapan», «Qara çay», «Bulaq başı» və s. toponimlərlə yanaşı, «Şəhər yeri», «Karvansara», «Kül təpə» kimi qədim yer adlarının da mövcud olması deyilənləri təsdiqləyir.

«Sədərək» sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif mühəhizə və ehtimallar mövcuddur. Yerli əhali arasında daha geniş yayılmış üç ehtimal diqqəti cəlb edir. Birinci ehtimala görə «Sədərək» sözünün «sel gərək», ikinci ehtimala görə «se dərə» (farsca «üç dərə»), son ehtimala görə isə «Səd rəng» («yüz rəng») ifadələrindən yarandığı iddia olunur [*Naxçıvan tarixinin səhifələri*., s. 148-149]. «Sədərək» sözünün etimologiyasının «Çox adam yaşayan yer» mənasını bildirən «Sedrək», ərəbcə «düşərgə» mənasını ifadə edən «Sədər», XIV əsrдə bu ərazilərdə yaşamış «Səadli»

Foto - Фото - Photo 4

tayfasının adları ilə əlaqəli olduğunu da iddia edənlər var [*Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, sah 500*].

Sədərək ərazisində 1958, 1978 və 2000-ci illərdə müxtəlif arxeoloji işlər aparılmış, tanınmış arxeoloq və tarixçilərdən Vəli Əliyev, Vəli Baxşəliyev, Abbas Seyidov, Səfər Aşurov, Namiq Əliyev, Nəcəf Müseyibli, Rəsul Bağırov və digərləri qədim diyarın tarixinə dair maraqlı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar çıxarmışlar. Həmin araşdırırmalar və 2001-ci ildə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aşkar edilmiş Sədərək qalasında aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Eneolit və İlk Tunc dövrlərinə (e.ə. VI-III minilliklər) aid tapıntılar bu torpağın qədim insan məskənlərindən olduğunu sübut edir. Abbas Seyidov və Vəli Baxşəliyevin yazdığı yeni kitab isə Sədərəyin daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

1990-cı il avqust ayının 28-də Sədərək rayonunun mərkəzi olan Heydərabad qəsəbəsi yaradılmışdır.

Qədim oğuz yurdu olan Sədərək keşməkeşli tarixlər yaşasa da bu gün böyük inkişaf və tərəqqi

Foto - Фото - Photo 5

yolundadır. İnamla demək olar ki, bu diyarın cəfakes və əməksevər insanları halal zəhmətləri ilə bu torpağı getdikcə gülüstana çevirəcək və ən abad, ən yaraşıqlı bir məkan kimi gələcək nəsillərə ərmağan edəcəklər.

VAQİF MƏMMƏDOV

*Tarix elmləri namizədi, Azərbaycan Yazıçılar və
Jurnalistlər Birliyinin üzvü*

Foto - Фото - Photo 6

Foto - Фото - Photo 7

Giriş

Sədərək rayonunun yerləşdiyi ərazinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti burada insanların qədim dövrlərdən yaşamasına imkan yaratmışdır. Bu ərazidə tarixin müxtəlif mərhələlərinə aid arxeoloji abidələr aşkar olunaraq tədqiq edilmişdir [Əliyev V.H. 1985, s. 61-67; Müseyibli N. 2003, s. 17-78; Aşurov S.H. 2003, s. 25-33]. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşması işinin təşkili haqqında" 06 dekabr 2005-ci il tarixli Sərəncamından sonra Sədərək rayonu ərazisində də geniş axtarışlar aparılmış və burada yeni abidələr və yaşayış üçün əlverişli təbii mağaraların mövcud olduğu qeydə alınmışdır [Baxşəliyev V.B. 2008, s. 286]. Yeni qeydə alınmış abidələr, həmçinin "Naxçıvan abidələri ensiklopediyası"nda öz əksini tapmışdır.

Naxçıvanda istehsal təsərrüfatının formalaşması və inkişafı, qədim Naxçıvan tayfalarının Şərqi ölkələri ilə əlaqələrinin öyrənilməsi üçün Neolit və Eneolit abidələrinin tədqiqinin olduqca mühüm əhəmiyyəti vardır. İndiyədək yalnız I Kültəpə abidəsində Neolit dövrünün sonu və Erkən Eneolit mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət qalıqları öyrənilmişdir. Sirab ərazisində aparılan araşdırımalar zamanı Eneolit dövrünə aid materillərin aşkar olunması bu dövrlərin Naxçıvanda kifayət qədər yaxşı araşdırılmadığını göstərir. Bu baxımdan, Neolit, Eneolit və Erkən Tunc dövrü tapıntılarının aşkar olunduğu Sədərək

Foto - Фото - Photo 8

Foto - Фото - Photo 9

Kültəpəsinin tədqiqi olduqca əhəmiyyətlidir.

Sədərək yaşayış yerində aparılan araşdırımlar bu abidənin qədim tariximizin müxtəlif mərhələlərinə aid maddi-mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olduğunu göstərdi. Bu abidədən Neolit dövründən başlayaraq Orta əsrlərədək müxtəlif mədəniyyətləri əks etdirən arxeoloji tapıntılar aşkar olunmuşdur. Sədərək ərazisində ən qədim tapıntılar hələlik Neolit dövrünə aiddir. Lakin araşdırımların davam etdirilməsi burada daş dövrünün digər mərhələlərinə aid tapıntıların ortaya çıxarılmasına səbəb ola bilər.

Aparılan araşdırımlar və digər mənbələrin məlumatları burada Orta əsrlərdə şəhər tipli yaşayış məskəninin olduğunu göstərir. Bizim apardığımız araşdırımlar Erkən Dəmir dövründə də bu ərazidə qədim şəhərin olduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Çünkü, Sədərək yaşayış yeri 7 hektardan artıq sahəni əhatə edir. Aparılan axtarışlar bu qədim yaşayış yerinin Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrünün ən böyük abidələrindən biri olduğunu göstərdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində hər il yeni abidələrin aşkar olunması dövlət qayğısının

Foto - Фото - Photo 10

Foto - Photo - Photo 11

nəticəsidir. Sədərək yaşayış yerinin tədqiqinə əlverişli şərait yaratdıqları üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbova, AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıł Hacıyevə dərin minnətdarlığımızı bildiririk. Eyni zamanda, tədqiqat işlərində bizə yaxından kömək edən Sədərək rayonu sahilərinin hamısına təşəkkür edirik.

Yeni Daş dövrü - Neolit

Əjdəkan mağarası Sədərək kəndindən şimalda, Ucubiz dağının kəndə doğru uzantılarından birində, qayalığın içərisindədir (*Foto 8; Foto 9*). Yaxınlığında yeddi ildən bir qaynayıb çıxan Cincili bulaq var. Mağaranın uzunluğu 12 m, eni 3-4,5 m, hündürlüyü 2-2,5 m arasındadır. Mağaranın üzərinə düşən mərminin tesirindən onun tavanının bir hissəsi dağıllaraq girişi tutmuşdur. Tavan həmçinin ocaq yanmasından

Foto - Photo - Photo 12

Foto - Φωτο - Photo 13

qaralmışdır. Mağaranın ön tərəfi kiçik meydan şəklində olub, içərisi nəm torpaq qatı ilə örtülüdür.

Araşdırırmalar zamanı mağaranın girişindən erkən orta əsrlərə aid keramika məmulatı aşkar olundu. Bu, onu göstərir ki, mağaradan müəyyən müddət yaşayış məskəni kimi istifadə edilmişdir. Burada qədim mədəniyyət izlərinin olmasının müəyyəndirilməsi yeni arxeoloji araşdırırmalar tələb edir. Mağaranın girişindən tapılmış materialları III- VIII əsrlərə aid etmək olar. Mağara dağ silsiləsinin Sədərək

düzənliyinə enən hissəsində, əlverişli mövqedə yerləşdiyindən ehtimal ki, təbii şərait qədim Daş dövründə də burada insanların məskənləşməsini təmin etmişdir.

Sədərəkdə apardığımız araşdırırmalar zamanı Sədərək Tarix-Diyarşunaslıq muzeyində saxlanılan iki daş balta ilə rastlaşıdır. Onların biri qara rəngli, üçbucaq formalı daşdan hazırlanmış, yuxarı hissəsində dairəvi deşik açılmışdır (*Foto 12,1*). İkinci alət oval formalı qəhvəyi rəngli daşdan hazırlanmış, yuxarı hissəsində dairəvi deşik açılmışdır (*Foto 12,2*). Üçüncü alət Qaraağac sakinləri tərəfindən bizə verilmişdir. Toxa tipli bu alət yastı qara rəngli daşdan hazırlanmış, yuxarı qismində kiçik oval deşik açılmışdır. Onun uc tərəfində işlənmə izləri qalmışdır (*Foto 13*).

Bu daş alətlərin yaxın bənzərləri Türkiyənin Neolit və Erkən Eneolit abidələrindən məlumdur. Toxa tipli alətin yaxın bənzəri I Kültəpənin erkən Eneolit dövrünə

aid 1“b” təbəqəsindən aşkar edilmişdir [Həbibullayev O.H. 1959, s. 40, *table 8, 1*]. Lakin Sədərək nümunəsi formaca bir qədər fərqlidir. I Kültəpənin erkən Eneolit təbəqəsindən bir neçə deşikli daş toxası da aşkar olunmuşdur [Абидуллаев O.A. 1982, *table IV, 1-3, 12*]. Sədərəkdən tapılan hər üç alət cilalanmışdır. Belə hesab edirik ki, bu alətlər Neolit dövrünün son mərhələsinə aiddir.

Topladığımız materiallar hər üç alətin Sədərək yaşayış yerindən tapıldığıni göstərir. Bu tapıntılar Sədərəkdə Neolit dövründən başlayaraq əkinçi tayfaların məskənləşdiyini, əhalinin oturraq həyata keçdiyini göstərir. Naxçıvan ərazisində Daş dövrü yaşayış yerləri, xüsusilə Neolit dövrü olduqca zəif öyrənilmişdir. Yeni tapıntılar bu dövrə aid yaşayış yerlerinin yenidən araşdırılmasının vacibliyini göstərir.

Foto - Фото - Photo 14

Foto - Фото - Photo 15

Mis - Daş dövrü - Eneolit

Sədərək yaşayış yeri 2010-cu ildə arxeoloji tədqiqatlarla yenidən öyrənilmişdir. Abidə Sədərək rayonunun Qaraağac kəndindən şərqedə, düzənlilik ərazidə yerləşir. Bəzi yerlərdə kişik təpələrə və su arxlarına rast gəlinir. Yaşayış yeri vaxtilə ərazi düzəldilərkən dağıntıya uğramışdır. Bu zaman aşkar edilən arxeoloji materialların bir qismi Sədərək Rayon Tarix-Diyarşunaslıq muzeyində saxlanılır. Arxeoloji materiallarla tanışlıq onların Eneolitdən başlayaraq Son Dəmir və Orta əsrlərədək böyük bir dövrü əhatə etdiyini göstərdi. Abidə xalq arasında "Kültəpə", "Şəhər yeri" adları ilə də məhşurdur. Abidənin cox hissəsinin əkin sahəsinə çevrilməsinə baxmayaraq, onun toxunulmayan hissəsi 4-5 hektar ərazisini əhatə edir. Qeyd edək ki, yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materialların bir qismi yerli sakinlərin evlərində saxlanılır. İslədiyimiz zaman onlardan bir neçəsi bizə verildi.

Abidənin tədqiqinə yerüstü arxeoloji materialların toplanmasından başladıq. Yerüstü materiallar arasında müxtəlif dövrlərə aid əmək alətləri və keramika nümunələri var. Tapıntılar arasında Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid keramika üstünlük təşkil edir. Dəmir dövrü keramikası demək olar ki, yaşayış yerinin hər yerində yayılan ən kütləvi materialdır. Lakin Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid materiallar da əldə edildi.

Eneolit keramikası, başlıca olaraq qırmızı və sarı rəngdə bişirilib. Bir neşə keramika parçası üzərinə qırmızı boyalı çəkilib. Keramika məmulatının əksəriyyəti

saman qarışığı gildən hazırlanıb. Lakin bəzi qablar yalnız qum qarışığından hazırlanıb. Keramika nümunələri, başlıca olaraq küpə və kasa tipli qabların parçalarından ibarətdir. Onların xarici səthi yaxşı hamarlanmış, bəziləri yüngülcə cilalanmışdır (*Foto 15; Foto 17-28; Foto 30*).

Küpə tipli qablar formaca müxtəlif olub, bir qrupunun silindrik boğazı var. Qabların ağızı azacıq yana qatlanaraq dəyirmilənmiş, bəziləri isə xaricə doğru yastıalanmışdır (*Şəkil 1, 1-3*). Küpələrin biri incə saman qarışığından hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzdən hamarlanmışdır (*Şəkil 1, 1*). İkinci küpənin hər iki üzünə qəhvəyi rəngli boyalı çəkililib (*Şəkil 1, 2*). Küpə tipli qabların birinin içərisinə qırmızı boyalı çəkilərək yaxşı hamarlanıb. Bu küpə sarı rəngli qum qarışığı gildən hazırlanaraq xarıçı səthi yüngülcə hamarlanmış, boğazında kiçik deşik açılmışdır (*Şəkil 1, 3*).

Silindrik boğazlı küpələrin bənzərləri Zirincli,

Foto - Фото - Photo 16

Foto - Фото - Photo 17

Şorsu, Qaratəpə [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, şəkil 3,, 4,5; şəkil 4, 9-10; şəkil 10, 5], Xələc [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 2, 2], Ovçular təpəsi [Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S. 2010, tablo XXVII, 1; tablo XXXVIII, 1; tablo XL, 2], Böyük Kəsik [Müseyibli N. 2007, tablo 13, 8; tablo XIV, 2] və digər abidələrdən məlumdur.

İkinci tip küpə qısa boğazlıdır. Ağzının kənarı yana əyilərək yastılanıb. Boğazının altında məməcikşəkilli qabarıq bəzəmə var. Saman qarışığı gildən hazırlanıb (Şəkil 1, 4). Digər küpələr saman qarışığı gildən hazırlanaraq sarı, bəzən isə qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 1, 5-10). Bəzi küpələrin tərkibində qaba saman qarışığına rast gəlinir (Şəkil 1, 10). Lakin onların hamısı hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır. Küpələrdən birinin ağzının içərisində və xarici səthində qırmızı boyalı izləri qalmışdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanmış qısa boyunlu küpələrin (Şəkil 1, 4, 5, 10) bənzərlərinə I Kültəpə [Абидуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 1-4], Leylatəpə, Böyük Kəsik [Akhundov T. 2007, fig. 10, 7, fig. 16, 3], Yanıqtəpə [Burney C.A. 1958; Burney C.A. 1962; Күшнәрәвә К.Х., Чубинишвили Т.Н.

Foto - Фото - Photo 18

1970 c. 45, puc. 17, 4],
 Doğubəyazit [Marro,
 Özfirat 2005, pl. VI, 4]
 Norsuntəpə [Gülçur S.
 1988, tabl. 15, 1; tabl. 55,
 3; tabl. 66, 18],
 Arslantəpə VII
 [Frangipane M. 2000,
 fig. 2, 22],
 Değirmentepe, Hanaqo
 [Marro 2007, pl. V, 4]
 Sarıgül [Marro 2007, pl.
 VIII, 5] abidələrində
 rast gəlinir. Ağzının altı
 məməcik şəkili ornementlə
 naxışlanan
 küpələr Ovçular təpəsi
 əlamətlərdən biridir.

Foto - Photo - Photo 19

keramikasının xarakterik

Kasa tipli qablar formaca olduqca müxtəlidir. Birinci tipə ağzının kənarı dəyirmilənmiş, ağız hissədə bir qədər içəri yiğilmiş qabarık gövdəli kasalar aiddir (*Şəkil 2, 1, 3, 5-6, 8-9, 11-12; Şəkil 5, 1-2*). Onların hamısı saman qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Qabların içərisində və xaricində saman izləri qalmış, hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır.

İkinci tip kasaların ağzının altı bir qədər içəri batıqdır (*Şəkil 2, 2*). Bu kasa qaba saman qarışığının gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş və hər iki üzdən hamarlanmışdır. Kasaların bəzisinin xarici səthinə qəhvəyi boyalı çəkilmişdir (*Şəkil 2, 6*).

Üçüncü tip kasa silindrik-konusvari formalıdır. Bir nümunə ilə təmsil olunan bu kasa qaba saman qarışığından hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Hər iki üzündə saman izləri qalmışdır (*Şəkil 2, 4*). Dördüncü tip kasalar konusvari formalıdır (*Şəkil 1, 10; Şəkil 3, 1-2, 4; Şəkil 5, 4*). Bəzisinin ağzının kənarı içəri doğru qatlanaraq dəyirmilənib (*Şəkil 3, 1-2*). Kasaların bəzisi qum, digərləri saman qarışığından hazırlanıb.

Silindrik-konusvari kasaların biri formaca diğərlərindən fərqlənir. İncə, saman qarışığılı gildən hazırlanan bu kasanın hər iki üzü yaxşı hamarlanmışdır (*Şəkil 4, 4*). Xarıcı səthində qırmızı boyalı izləri var.

Dördüncü tip kasaların ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (*Şəkil 3, 3; Şəkil 4, 2-3*). Onların biri qum qarışığı gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Onun içərisi boz rəngdə olub cilalanmış, xarici səthi yaxşı hamarlanmışdır (*Şəkil 3, 3*). Digər kasalar saman qarışığı gildən hazırlanmışdır. Onlardan birinin içərisi boz, xaricdən qırmızı rəngdədir. Hər iki üzdən hamarlanmış, cilasızdır (*Şəkil 4, 3*). İkinci kasa yaxşı bişirilmiş, hər iki üzü oxra ilə boyanmışdır (*Şəkil 4, 2*).

Bu tip kasalar Azərbaycanda I Kültəpə [Абидуллаев O.A. 1982, *tabl. IX*], Xələc [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, *şəkil 12; şəkil 13; şəkil 14*], Zirincli, Şorsu [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, *şəkil 3, 1-2; şəkil 5, 2-4*], Ovçular təpəsi [Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S.

Foto - Фото - Photo 20

2010, s. 103-142; Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, tablo VII, 1-2], Keçili [Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 11], Böyük Kəsik [Müseyibli N. 2007, tabl. XXIII] İlənlitəpə, Şərqi Anadoluda Tülintəpə, Kurban Höyük, Cənubi Qafqazda Sioni [Simon Connor and Antonio Sagona. 2007, pl. 4], Arataşen [Guilio Palumbi. 2007, fig. 2, 2,4] digər abidələrindən bəllidir [Кушинарева К.Х., Чубинишишвили Т.Н. 1970, с. 41-50].

Foto - Фото - Photo 21

Agzının kənarı xaricə qatlanmış kasalar Xələcdən, Ovçular təpəsindən, Böyük Kəsikdən bəllidir. Ağzının kənarı dəyirmi konusvari gövdəli kasaların bənzərləri Ovçular Təpəsindən [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XVI, 2,3,5], Yanıqtəpə [Burney C.A. 1962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушинарева К.Х., Чубинишишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2], Göytəpə [Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушинарева К.Х., Чубинишишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10], Böyük Kəsik [Müseyibli N. 2007, tabl. I, 2-5], Leylatəpə [Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21], Doğu Anadolu abidələrindən [Marro C. 2005, pl. II, 1-4] məlumdur.

Qədəh tipli silindrik qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur (*Şəkil 4, 1; Şəkil 5, 3*). Onlar saman qarışıığı olan gildən sarı rəngdə bişirilmiş, birinin içəri tərəfinə qırmızı boyalı çəkilmişdir (*Şəkil 5, 3*). Silindrik qabların yaxın bənzərləri Ovçular təpəsindən [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, tablo XVIII, 5] məlumdur. Gövdəsi silindr formalı qablara Xələcdə [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s.72], I Kültəpədə [Абис-

Foto - Фото - Photo 22

бұллаев О.А. 1982, с. 291, табло XI, 3, 5, 6], Qurudərədə [Күшнәреә К.Х., Җубинишивили Т.Н. 1970, рис. 13, 13] rast gəlinmişdir.

Bu tip qablara məxsus keramikanın üçü silindrik divarlıdır. Onların biri sarı rəngli, ikisi isə qırmızı rəngdə bişirilmiş, xarıcı səthləri qırmızı boyalı boyanmışdır (*Şəkil 5, 5-6*). Onlardan birinin üzərində enli qırmızı boyalı çəkilmiş naxışın izləri qalmışdır (*Şəkil 5, 6*). Bu tip qablar kiçik parçalar halında olduğundan onların tam formasını müəyyən etmək mümkün deyil.

Sədərək yaşayış yerinin samanlı Eneolit keramikası Naxçıvan ərazisində aşkar edilən I Kültəpə [Абисұллаев О.А. 1982, с. 66-67], Ovçular təpəsi [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, с. 48-54], Xələc [Алиев Н.Г. 1988, с. 12; Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, с. 63-78], Aşağı Daşarx, Zirincli, Çay ağızı, Şorsu, Sürümçək [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, с. 5-20] və digər abidələrdən bəllidir. Bu keramikanın bənzərləri,

həmşinin Cənubi Azərbaycan, Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu abidələrindən məlumdur. Sədərək keramikasında daraqvari alətlə naxışlananlar azdır. Lakin əvvəlki illərdə aşkar edilən tapıntılar arasında da belə nümunələr mövcud olmuşdur [Алиев В.Г. 1986, c. 5-11].

Arxeoloji araşdırımlar Sədərək yaşayış yerində sarı, qırmızı və boyalı keramikanın mövcud olduğunu göstərir. Boyalı keramika öz texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Xələc keramikası ilə eyniyyət təşkil edir. Sədərəkdə hələlik yalnız bir parçanın üzərində qırmızı boyalı naxışa rast gəlinmişdir. Digər keramika nümunələri ya qırmızı, ya da qəhvəyi rəngli boyalıdır. Bəzi nümunələr cılalanmışdır. Keramika məmulatının biri qırmızı üçü isə

Foto - Фото - Photo 23

Foto - Фото - Photo 24

Foto - Фото - Photo 25

boz astarlıdır. Bu tip keramika məlum olduğu kimi, Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Belə nümunələr Eneolit mədəniyyəti ilə Kür-Araz mədəniyyəti arasında ortaq xüsusiyyətlərin olduğunu göstərir.

Qırmızı astarlı küpə tipli qablardan birinin boğazında kiçik oval deşik açılmışdır. Bu tip qabların

Foto - Фото - Photo 26

Foto - Фото - Photo 27

yerli mədəniyyət üçün xarakterik olduğu və onların "Sioni mədəniyyəti" adlandırılmasının düzgün olmadığı arxeoloji ədəbiyyatda ətraflı araşdırılmışdır [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s s. 70-71; Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, s. 22]. Lakin yenə də qeyd etmək lazımdır ki, ağızının kənarında, yaxud gövdəsində deşik açılan qablar Sioni keramikasından xeyli əvvələ aiddir. Bu tip qırmızı və sarı rəngdə bişirilmiş saman qarışığı keramikanın qədim nümunələri Naxçıvan abidələrindən məlumdur. Sədərəyin sarı və qırmızı rəngli keramikası Ovçular təpəsinin keramika məmulatı ilə eynidir. Lakin Ovçular təpəsindəki çoxçəsilililiyə burada rast gəlinməməsinin səbəbi Sədərək abidəsinin geniş tədqiq edilməməsi ilə bağlı ola bilər.

Araşdırmlar göstərir ki, Sədərəkdə başlıca olaraq sarı və qırmızı rəngli keramika üstünlük təşkil edir. Bu tip keramika qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan abidələri üçün xarakterikdir. Lakin qırmızı, ya da qəhvəyi boyalı örtülmüş cilalı keramikanın bənzərləri Xələcdə, Cənubi Azərbaycanda Yanıqtəpə, Göytəpə, Kültəpə, Lilləvar [Stephan Kroll. 1984, p. 23] və digər abidələrdə də yayılmışdır. Aparılan araşdırmlar bu tip keramikanın

Foto - Фото - Photo 28

Azərbacanın cənub rayonları üçün xarakterik olduğunu göstərir [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, s. 24].

Eneolit abidələrinin tədqiqi və müqayisəli araşdırmlar Naxçıvanda formalaşan erkən Eneolit mədəniyyəti ilə Son Eneolit mədəniyyəti arasında əlaqələrin kəsilmədiyini göstərir. I Kültəpədə aşkar

Foto - Фото - Photo 29

edilən formaların Son Eneolit abidələrində, o cümlədən Ovçular təpəsi, Xələc və Sədərəkdə izlənilməsi bu mədəniyyətlərin bir-birinin davamı olduğunu göstərir. 2010-cu ildə aparılan araşdırmlar zamanı xeyli Eneolit abidəsinin aşkar olunması, eneolit tayfalarının köçmə maldarlıqla məşğul olduğunu, xammal ehtiyatları ardınca geniş əraziyə yayıldığını təsdiq edir [*Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, s 30*]. Naxçıvan abidələrinin gələcəkdə tədqiqi yeni sürprizlər verə bilər. Müqayisəli araşdırmlara əsasən Eneolit dövrünə aid keramika məməlatını təqribən e.ə. V minilliyyin ikinci yarısına aid etmək olar.

Foto - Фото - Photo 30

Foto - Фото - Photo 31

Erkən Tunc dövrü - Kür - Araz mədəniyyəti

Bu dövr Kür-Araz mədəniyyəti adı ilə tanınır. Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyətinin müxtəlif mərhələrinə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuş və geniş şəkildə tədqiq edilmiş [Исмаилзаде Г. 2008 ; Musayev D. 2010; Hüseynov M., Kazimov Ə. 2010; Lyonnet B., Gulyev F. 2010], o cümlədən Naxçıvanda bu mədəniyyətə aid xeyli abidə aşkar olunmuşdur [Seyidov A.Q., 2000; Baxşəliyev V.B., 2007; Baxşəliyev V.B. 2008; Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev O.K. 2010; İbrahimli B. Qədirzadə H. 2008]. [Абидуллаев О.А. 1982; Алиев В.Г. 1986; Сейдов А.Г. 1993, 2002; Aşurov S.H. 2002; Cəfərov H.F. 2000; Baxşəliyev V.B., 2007]. Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyəti yaşayış yerləri və qəbir abidələri ilə təmsil olunur.

Sədərəkdə aşkar olunan keramika məmulatının müəyyən qrupu Erkən Tunc dövrünə aiddir (*Foto 31-36; Foto 38-44*). İstər muzey materialları arasında, istərsə də yaşayış yerində bu dövrə aid keramikanın müxtəlif nümunələri vardır. Onların ən qədim nümunələri qara rəngli, sarı, ya da boz astarlı keramikadan ibarət olub, saman qarışığı gildən hazırlanmışdır. Lakin belə keramika yalnız iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlardan biri küpə tipli qabın parçasına aiddir. Konik boğazlı bu küpənin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (*Şəkil 6, 1*). Bu parça xaricdən qara, daxildən isə sarı rənglidir. İçəri üzündə saman qarışığı aydın seçilir, lakin

Foto - Фото - Photo 32

xarici səthində belə izlərə rast gəlinmir. Xarici səthi yaxşı hamarlanmış, amma cilalanmamışdır. İkinci saxsı kasa tipli qaba aiddir. Konusvari gövdəli, ağız hissədə bir qədər içəri yiğilan bu kasa formaca Eneolit qablarını xatırladır. O içəridən boz, xaricdən isə sarı rənglidir. Hər iki üzündə incə saman qarışıığı izlənilir. Bu kasa hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır (*Şəkil 8, 1*). Bu tip keramika Kür-Araz keramikasının ən qədim nümunələri hesab olunur və arxeoloji ədəbiyyatda "Proto Kür-Araz keramikası" adlandırılmışdır [*Marro C. 2008, p. 14-15*].

Bu tip keramikaya Naxçıvanda Ovçular Təpəsində [*Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54*], Xələcdə [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s.78*], I Maxta Kültəpəsində, arxeoloji araşdırımalar zamanı Şortəpə, Aşağı Daşarx kimi abidələrdə rast gəlinmişdir. Proto Kür-Araz keramikası, həmçinin Muğan-Qarabağ ovalığında Qarahacı və Cütəpə yaşayış yerlərinən aşkar olunmuşdur [*Cəfərov H.F. 2000, tabl. 8, 5,11*]. Qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan abidələrində Proto Kür-Araz keramikasının olduqca müxtəlif tipləri qeydə alınmışdır. Onların bir qismi daraqvari alətlə naxışlanmış, bir qismi məməcikşəkilli çıxıntılar sırası ilə əhatə olunmuş, başqa bir qismi isə saman qarışığı şildən hazırlanmışdır [*Нариманов И.Г. 1987, с. 137; Cəfərov*

H.F. 2000, tabl. 8, 5,11]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Eneolit keramikasında Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan astarlı keramikaya rast gəlinməsi şübhəsiz ki, bu tip qabların Eneolit dövründən Kür-Araz mədəniyyətinə keçid dövrünü əks etdirdiyini və bu mədəniyyətlərin müəyyən zaman kəsiyində qovuşduğunu təsdiq edir.

Proto Kür-Araz keramikası Şərqi Anadoluda Doğu Bəyazit [Marro, C. and A. Özfirat. 2003, p. 391, pl.V], Çetenli [Marro C. and A. Özfirat. 2005, pl.IV, 3, 4] və Mərənd ətrafindakı abidələrdən də aşkar olunmuşdur. Bu tip keramika Şərqi Anadolunu, Cənubi Azərbaycanı, xüsusilə Naxçıvan daxil olmaqla Araz çayının orta axarlarını əhatə edir. Fikrimizcə, bu mədəniyyətin formalasdığı əsas region məhz bu ərazi olmuşdur. Kür-Araz mədəniyyətinə aid ən qədim nümunələrin bu ərazidən aşkar olunması bunu sübut edir.

Digər qrupa daxil olan keramikanın xarici səthinə qara, daxilinə isə qırmızı rəng çəkilmişdir. Sədərək Tarix-Diyarşunaslıq Muzeyindəki bu tip keramika parçalarının üzərində şarşəkilli "Naxçıvan qulpları" var. Araşdırımlar bu tip keramikanın da Kür Araz mədəniyyətinin erkən mərhələlərində meydana gəldiyini göstərir.

Sədərək yaşayış yerindən aşkar olunan bu tip qabların boğazı silindrik olub, ağızının kənarı xaricə qatlanaraq yastılanmışdır (*Şəkil 6*,

Foto - Фото - Photo 33

Foto - Photo - Photo 34

2-4). Onların bəzisi xaricdən (*Şəkil 6, 3*), bəzisi isə hər iki üzdən cılalanmışdır (*Şəkil 6, 4*). Sonuncunun ağızının içərisində qırmızı boyalı izləri qalmışdır.

Küpə tipli qabların biri çəhrayı astarlı olub, hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır (*Şəkil 7, 2*). Qablardan birinin içərisinə, ağızının kənarına xaricdə şabalıdı rəng çəkilmişdir (*Şəkil 7, 3*). Sədərək Tarix-Diyarşunaslıq muzeyindəki çəhrayı astarlı nümunələrin biri spiralşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır (*Foto 33,1*). Belə ornamentlər Kür-Araz keramikasının ən qədim bəzək nümunələrindəndir. Bu tip ornamentlər Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda [*Aşurov S.H. 2002, tablo XI, tablo 13*], Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu abidələrində yayılmışdır [*Кышнапеўа К.Х., Чубини швеили Т.Н. 1970, s. 67, рис. 21*].

Digər nümunənin üzəri həndəsi ornamentlə, xüsusilə paralel xətlər arasına alınmış cızma xətlərlə

Foto - Фото - Photo 35

naxışlanmışdır (*Foto 34*). Çəhrayı astarlı qablarda spiral ornamentlər Kür-Araz mədəniyyətinin ikinci mərhələsi üçün xarakterik hesab edilir [Кушиарева К.Х., Чубинишишвили Т.Н. 1970, s. 122]. Lakin Karazda bu tip ornamentin birinci mərhələ üçün də xarakterik olduğu qeyd edilir. C.Burney Karaz keramikasının böyük qrupunu erkən mərhələyə aid etmişdir [Burney C.A. 1958, p. 182-189]. Qeyd edək ki, bu tip spiral ornamentlərə dəyişilmiş formalarda Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərində rast gəlinir. Spiral ornamentlərin ən qədim nümunələri I Kültəpə [Абидуллаев О.А. 1982, табло XIX, 4] və Göytərədən [Brown T.B. 1951, s. 89; Кушиарева К.Х., Чубинишишвили Т.Н. 1970, s. 90, рис. 35, 32] məlumdur.

Bu tip keramika Naxçıvanda I Kültəpə [Абидуллаев О.А. 1982, s. 125-136], II Kültəpə [Сеидов А.Г. 1993, s. 103; Aşurov S.H. 2002, s. 43-64;], I Maxta Kültəpəsi [Aşurov S.H. 2002, s. 44-53], Ovçular təpəsi

Foto - Фото - Photo 36

[Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro C. 2009, p. 55], Ərəbyengicə [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 19-46] və digər abidələrdən əldə edilmişdir. Belə keramika məmulatı Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrində tez-tez rast gəlinən nümunələrdəndir. Şərqi Anadoluda üzərində Naxçıvan qulpları olan Kür-Araz keramikası Çetenli ve Muradiye düzənliyindən [Marro C. and A. Özfirat. 2005, s. 326-327, *tablo VII*] çəhrayı astarlı qablar Güzelovala [Koşay H.Z., Vary H. 1967, *Lev. XIV*], Plur [Koşay H.Z., Vary H. 1964, *Lev. XVI*], Sos Höyük [*Sagona 2000, 329 vdd*], Karaz [Koşay H.Z 1959, s. 389], Qaragündüz [Sevin Veli and Aynur Özfirat. 2001, *fig. 8*], Cinis Höyük [Alparslan C. 2008, s. 69] və digər yaşayış yerlərində yayılmışdır.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid bu tip keramika Urmiya hövzəsində Göytəpə [Brown T.B. 1951, s. 34] və

Yanıqtəpə [Burney C.A. 1962; Burney C.A. 1964] kimi abidələrdən də məlumdur. Lakin son illərin araşdırmları zamanı Cənubi Azərbaycanın Araz vadisində bu mədəniyyətə aid bir çox abidə aşkar edilmişdir. Bu abidələrin qazıntısı ilə bizim tanışlığımız çəhrayı astarlı keramikanın bu abidələr üçün də xarakterik olduğunu göstərir.

Kür-Araz mədəniyyətinin meydana gəlməsi və formalaşması ilə bağlı məsələlər bir çox tədqiqatçıların əsas obyekti olmuşdur [Күшинарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, s. 60-160; Seyidov A.Q. 2003, s. 14-125]. Bu əsərlərdə həmçinin Kür-Araz mədəniyyətinin tarixi ilə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur [Lyonnet B. 2000, p. 299-320 ; Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 82-87; Aşurov S.H. 2002].

Son illərin arxeoloji araşdırmları Kür-Araz mədəniyyətinin ən qədim tarixi ilə bağlı yeni dövrləşmələr vermişdir. II Kültəpədən götürülən

Foto - Фото - Photo 37

Foto - Фото - Photo 38

kömürün analizi e.ə. 3360 - 3335 [Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 86], I Maxta Kültəpəsindən götürülən kömür analizi e.ə. 3316 [Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 87], Ovçular təpəsindən götürülən kömür isə e.ə. 3320-ci ili göstərmişdir. Qeyd edək ki, Ovçular təpəsindən götürülən kömür analizi

çəhrayı astarlı qabların aşkar olunduğu təbəqədəndir.

M.Frangipane və G. Palumbi qırmızı-qara keramikanın təqribən e.ə. IV minilliyyin ortalarında Son Eneolit kontekstində meydana gəldiyini, Arslantəpə və Təpəcikdə Son Uruk təsirinin və cənub ənələrinin göründüyünü qeyd etmişlər [Frangipane M., Palumbi G. 2007, s. 234]. Lakin bu tip qablarda saman qarışığının yoxdur. Bizcə, qırmızı-qara keramika adı altında qırmızı astarlı qara rəngli keramika nəzərdə tutulur. Daha sonra tədqiqatçılar bu tip keramikanın Mərkəzi və Şərqi Anadoluda e.ə. 3700-3400-cü illərdə meydana çıxdığını qeyd etmişlər [Frangipane M., Palumbi G. 2007, 253].

Kür-Araz mədəniyyəti üçün daha dəqiq stratigrafiya verən abidələrdən biri Naxçıvanda II Kültəpə yaşayış yeridir. Biz bu abidənin qazıntılarında bilavasitə iştirak etmişik. II Kültəpə abidəsində qırmızı astarlı, qara rəngli keramika Kür-Araz mədəniyyətinin ikinci mərhələsində meydana çıxır [Ceudəs A.Г. 1993, s. 103; Bakhchaliyev V., Marro C. 2009, s. 11-16]. II Kültəpənin erkən mərhələsi üçün boz rəngli anqoblu keramika xarakterikdir. Bu təbəqədən altda isə samanlı keramikanın forma verməyən parçalarına rast

gəlinmişdir. Şortəpə [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, foto 108, foto 109], I Maxta Kültəpəsi [Aşurov S.H. 2002, s. 118, table V, 1-3] və Xələcdə [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 17] boz rəngli keramikanın daraqlanmış nümunələrinə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə, araşdırırmalar Kür-Araz mədəniyyətinin çəhrayı astarlı qablardan əvvəl müəyyən mərhələlərdən keçdiyini göstərir. Bu mərhələlər Naxçıvan abidələrində aydın şəkildə izlənilir.

Üçüncü qrupa aid iki nümunə ilə təmsil olunan küpə tipli qablar qırmızı rəngdə bisirilmişdir. Onların divarları arasında boz rəngli təbəqə qalmışdır (Şəkil 8, 3; Şəkil 9, 8). Birinci qab xaricdən, ikinci isə hər iki üzdən yaxşı cilalanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sədərəkdən əldə edilən keramika məmulatının rəng çaları olduqca müxtəlifdir. Onlar arasında qəhvəyi və sarı rənglilər də vardır. Bu tip keramika məmulatı da Naxçıvan abidələrində geniş yayılmışdır. Ovçular təpəsində və Duzdağda aparılan araşdırırmalar erkən mərhələdə çəhrayı rəngli keramikanın yayıldığı da
yayıldığını göstərir. O v c u l a r t ə p ə s i n d ə çəhrayı rənglilərin bir qismi saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Bizim əvvəlki illərdə a p a r d ı ğ ı m ı z araşdırırmalar zamanı saman qarışığının sarı rəngli “Naxçıvan qulpları”na da rast gəlinmişdir. Amma Naxçıvan abidələrində saman qarışığına qəhvəyi və qara rəngli nümunələrdə də rast gəlinir. Araşdırırmalarla

Foto - Photo - Photo 39

Foto - Фото - Photo 40

bu tip keramikanın da erkən meydana çıxdığı müəyyən edilmişdir. Odur ki, bu tip Kür-Araz keramikasının, xüsusilə samanlı keramikanın daha qədim olduğu ehtimal edilir.

Dördüncü qrupa boz-qara rəngdə bisirilmiş keramikani daxil etmək olar. Bu qrupa daxil olan keramika məmulatı hər iki üzdən boz, ya da qara rənglidir. Bəzilərinin xarici səthi cilalı, bəziləri isə cilasızdır. Onlardan birinin xarici səthinə qara boyaya çəkilmişdir. Bu qabın üzəri oval batıqla naxışlanmışdır (*Şəkil 9, 7*).

Üç nümunə ilə təmsil olunan silindrik boğazlı çölməklərin biri boz (*Şəkil 7, 1*), ikisi isə qara rənglidir (*Şəkil 7, 4; Şəkil 9, 1*). Onların biri xaricdən yaxşı cilalanmışdır. Bu tip qablar Ərəbyengicə yaşayış yeri üçün xarakterikdir. Lakin Ərəbyengicədə bu tip çölməklərin bəzisinin xaricinə və ağızının kənarına qara boyaya çəkilmişdir [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 28, Şəkil 6, 2 ; s. 31, şəkil 13, 1*]. Bəzilərinin içərisinə isə qırmızı boyaya çəkilmişdir. Bu tip qablar Naxçıvanın digər

abidələrində də vardır [Aşurov S.H. 2002, *tablo XII*, 1] Belə qablar II Kültəpə, I Maxta Kültəpəsi, Xornu və başqa abidələrdən aşkar olunmuşdur. Bunlar Arslantəpənin "Kral məzarı"ndan təqdim edilmişdir [Frangipane M., Palumbi G. 2007, *fig. 15, b*; Frangipane M. 2000, *fig. 16, 6*]. Bu tip q a b l a r Norşuntəpənin 20-14-cü təbəqələrindən aşkar olunan çölməklərlə də bənzərdir [Hauptmann H. 2000, *abb. 5*,

7]. Şübhəsiz ki, bu tip qablar uzun müddət ərzində istifadə olunmuşdur. Əgər Arslantəpədə onlar e.ə. 2900-2700-cü illərlə tarixlənirsə, Norşuntəpədə e.ə. 2700-2500-cü illərlə tarixlənir [Hauptmann H. 2000, *p. 428, abb. 1*]. Bu isə Kür-Araz mədəniyyətinin orta və son mərhələsinə uyğun gəlir.

Bu qrupa daxil olan keramika parçalarının bir qismi yalnız boğaz hissələrinin parçaları ilə təmsil olunduğundan onların ümumi formasını müəyyən etmək çətindir. Onlar silindrik boğazlıdır. Ağızlarının kənarı yana qatlanmışdır.

Bu qrupa daxil olan çölmək tipli qabların ikisinin ağızının kənarından gövdəsinə birləşən qulpu var. Ağızının kənarı xaricə qatlanan, ağızının altında enli batıq zolaq olan bu tip qablar Kür-Araz mədəniyyətinin son

Foto - Photo - Photo 41

Foto - Фото - Photo 42

mərhələsi üçün xarakterikdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qabların biri oval batıqla naxışlanmışdır. Göytəpədə bu tip naxışlar K₂ və K₃ təbəqələrində rast gəlinir. II Kültəpədə bu tip ornament Kür-Araz mədəniyyətinin orta və son mərhələsinə aid keramika məməlatında vardır [Seyidov A.Q. 2003, şəkilo 13, 8; şəkil 15, 3, 5, 11; Aşurov S.H. 2003, s. 23, *tablo XVIII*, 7, 14].

Ümumiyyətlə, Sədərəkdə Kür-Araz mədəniyyətinin bütün dövrlərinə aid keramika məməlatı aşkar edilmişdir. Araşdırırmalar göstərir ki, Kür-Araz mədəniyyətinin qədim dövrünə aid olan keramika yalnız rels şəkilli ağız kənarı olanlar deyil. Naxçıvan abidələrindən, o cümlədən Sədərəkdən aşkar olunan saman qarışıq keramika məməlatının araşdırılması ağız kənarı ucda incələrək xaricə qatlamış silindrik boğazlı, yaxud qabarılq gövdəli ağızının kənarı xeyli yana əyilən tiplərin də qədim olduğunu göstərir. Yeni tapıntılar, xüsusilə Sədərək, Ərəbyengicə, Xələc və Ovçular təpəsinin arxeoloji materialları Kür-Araz mədəniyyətinin formallaşması ilə bağlı təsəvvürləri müəyyən qədər dəyişir və Son Eneolit mədəniyyətinin

Foto - Photo - Photo 43

bu mədəniyyətin formalasmasına təsir etdiyi çoxsaylı faktlarla təsdiq olunur.

Bununla belə, Kür-Araz mədəniyyətini hind-avropalılara, qafqaz-iber dil ailəsinə, yaxud xurritlərə aid edənlər hələ də öz fikirlərindən əl çəkməmişlər. Halbuki, bu mədəniyyətlə bağlı dil faktları demək olar ki, yoxdur. Deyilən fikirlər yalnız qeyri-elmi hipetozlara əsaslanır. Kür-Araz mədəniyyətinin geniş yayıldığı ərazidə heyrətamız bənzərliyinə baxmayaraq, bu mədəniyyətdə lokal xüsusiyyətlərin izləndiyi qeyd edilmişdir. Şübhəsiz ki, Kür-Araz mədəniyyətinin formalasmasında müxtəlif xalqlar iştirak etmişdir və onu yalnız müəyyən bir xalqa bağlamaq düzgün sayila bilməz. Son illərin araşdırımları göstərir ki, Naxçıvan daxil olmaqla

Foto - Photo - Photo 44

Foto - Фото - Photo 45

Cənubi Azərbaycanın Arazboyu vadisi bu mədəniyyətin əsas ocaqlarından biri olmuşdur. Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşması ilə bağlı "dağdan endilər" deyənlər də öz fikirlərini yenidən nəzərdən keçirməlidirlər. Çünkü Cənubi Qafqazın yüksək dağlıq zonalarında bu mədəniyyətin ilkin formasına rast gəlinməmişdir. Əksinə, Arazboyu vadidə yerləşən abidələr çoxtəbəqəli olması ilə fərqlənir və Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərini ardıcıl izləməyə imkan verir.

Erkən Dəmir dövrü

Yaşayış yerində mədəni təbəqənin xarakterini müəyyən etmək məqsədilə 5x5 m ölçüdə qazıntı sahəsi qoyuldu. Qazıntı xam torpağadək davam etdirildi. Mədəni təbəqə kül qarışıq torpaq laylarından ibarət olub, 2-2,2 m qalınlığında idi (*Foto 46-47; Foto 50; Foto 70; Foto 83-87*). Tədqiqatlar zamanı yalnız qara rəngli kül layları izlənməklə yanaşı, Erkən Dəmir dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə keramika məmulatları aşkar edildi. Bu keramika məmulatı qırmızı və qara rəngli olmaqla, iki qrupa bölünür. Qara rənglilər üstünlük təşkil edir. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş və cilalanmışdır. Keramika məmulatı kasa, küpə, çaynik və sair qabların parşalarından ibarətdir. Hər iki qrupa aid olan keramika məmulatı cızma və kəsmə xətlərlə, bəzən isə çərtmələrlə naxışlanmışdır (*Foto 48-49; Foto 51-55; Foto 58-62; Foto 75-82; Foto 91-114*).

Kasa formalı qabların olduqca müxtəlif qruplara ayrılır. Onlar əsasən boz, ya da qara rəngdə bişirilmişdir. Silindrik-konusvari kasalar formaca iki tipə bölünür. Birinci tipdəkilərin ağızının kənarı dəyirmi, ağızı geniş və naxıssızdır (*Şəkil 10, 1*). Başqa bir kasanın ağızının altı batıq zolaqlarla əhatə edilmişdir (*Şəkil 10, 5*).

İkinci qrup kasalar qabarılq gövdəlidir. Onlardan birinin ağızının kənarı bir qədər içəriyə yiğilaraq xaricə doğru çıxıntılıdır (*Şəkil 10,4*). Hər iki üzdən hamarlanmışdır. İkinci kasanın ağızının kənarı bir qədər yana doğru əyilmiş və dəyirmilənmişdir (*Şəkil 10, 3*). Üçüncü tip kasanın ağızının kənarı xaricdən köbəlidir

(Şəkil 11, 4). Dördüncü tip kasanın ağızının kənarı xaricə doğru çıxıntılıdır. Ağızının kənarı iki sıra batıq xətlə naxışlanmışdır (Şəkil 12, 2).

Üçüncü qrup kasalar konusvari formada olub ağız hissəsi bir qədər içəriyə yiğilir. Birinci tipə aid etdiyimiz kasalar üç nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların gövdəsi ağız hissədə bir qədər içəri yiğilmiş, ağızının altı batıq zolaqla əhatə olunmuşdur (Şəkil 10, 2; Şəkil 11, 1, 2). Bu kasalar formaca bir-birindən fərqlidirlər. Bu qrupa daxil etdiyimiz ikinci tip kasanın ağızının kənarı xaricə doğru köbəlidir. Gövdəsi batıq zolaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 11, 2).

Dördüncü qrup kasalar konusvari formalıdır (Şəkil 12, 1, 3, 4). Onlardan birinin ağızının kənarı köbəlidir (Şəkil 13, 1). Kasaların bəzisinin ağız kənarı içəriyə doğru yastılanmış, gövdəsi batıq zolaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 12, 4).

Qədəh tipli qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların biri boz rəngdə bişirilmişdir. Gövdəsi ağız hissədə bir qədər içəri yiğilmiş, ağızının altı batıq zolaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 13, 2). İkinci qədəh sarı rəngli gildən hazırlanmışdır. Ağızının kənarı yivlidir (Şəkil 13, 3).

Keramika nümunələrinin bəzisi forma verməyən parçalardan ibarətdir. Onlar boz rəngdə bişirilmiş, şaquli (Şəkil 12, 5) və üfiqi (Şəkil 13, 4) zolaqlarla naxışlanmışdır.

Sədərək Tarix-Diyarşunaslıq muzeyində saxlanan iki kasa tipli qab diqqəti cəlb edir. Onlar konusvari gövdəlidir. Qabların gövdəsi şüasəkilli ornamentlə naxışlanmışdır.

Boz və qara rəngli qabların bir qismi küpə və çölmək tipli qablardan ibarətdir. Onlar narın qum qarışığının gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bəzi qablar hər iki üzdən hamarlanmış, bəziləri isə cilalanmışdır (Şəkil 14, 1-7).

Küpələri başlıca olaraq iki tipə bölmək olar. Birinci tipdəkilər qısa silindrik boğazlıdır. Bu tip bir nümunə

ilə təmsil olunmuşdur (*Şəkil 14, 1*). İkinci tipə boğazsız, qabarıq gövdəli küpələr daxildir. Onlar ağızının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu küpələrin xarakterik cəhəti ağız kənarının qalın olmasıdır (*Foto 48*). Sədərək Tarix-Diyarşunaslıq muzeyindəki küpələrin biri silindrik boğazlıdır. Onun ağızının altı və gövdəsinin yuxarısı batıq zolaqlarla naxışlanmışdır (*Foto 51*).

Muzeydə nümayiş olunan kasa tipli bəzi qabların üzəri şüaşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Sədərək yaşayış yerinin keramika məmələti istər forma, istərsə də naxışlanma motivinə görə Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü abidələri ilə eyniyyət təşkil edir.

Küpə tipli qabların bəziləri çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Onların bir qismi narın, az bir qismi isə qaba qum qarışığından hazırlanmış və əsasən yaxşı bişirilmişdir. Lakin bəzi qablar tam bişirilmədiyindən divarları arasında boz təbəqə var.

Qırmızı rəngdə bişirilmiş küpələri formaca üç tipə

Foto - Photo - Photo 46

bölmək olar. Birinci tipə konusvari boğazlı küpələr daxildir. Bu tip bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur (*Şəkil 15, 1*). İkinci tipə ağızının kənarı xaricə qatlanmış boğazsız küpələr daxildir (*Şəkil 15, 2, 3, 6; Şəkil 16, 1-6*). Boz rənglilərdə olduğu kimi, çəhrayı rənglilərdə də bu qrup üstünlük təşkil edir. Bu küpələrin bəzisinin üzəri batıq zolaq və çərtmələrlə naxışlanmışdır (*Şəkil 15, 5; Şəkil 16, 1*).

Üzəri naxışlı olan keramika nümunələrinin bir qrupu forma verməyən parçalarla təmsil olunmuşdur. Boz rəngli keramika parçalarının üzəri şaquli və üfüqi düz xətlər, bəzən isə dalgalı xətlərlə naxışlanmışdır (*Şəkil 17, 1, 4, 6*). Çəhrayı rəngli qablar da batıq zolaq və çərtmələrlə naxışlanmışdır (*Şəkil 17, 2, 3, 5*). Onların biri qabarıl xətlər üzərindən uzunsov çərtmələrlə naxışlanmışdır (*Şəkil 17, 2*). Qara rəngli keramika parçalarının bəzisi relyef

Foto - Фото - Photo 47

Foto - Фото - Photo 48

ornamentlə naxışlanmışdır (*Şəkil 18*).

Sədərək yaşayış yerinin Erkən Dəmir dövrü keramikası Naxçıvanın həmdövr abidələrindən yaxşı məlumdur və e.ə. II minilliyyin sonu – I minilliyyin əvvəlləri ilə tarixlənir. Keramika məmulatı arasında çaynik tipli qabların aşkar olunması bu mədəniyyətin Naxçıvan ərazisi üçün xarakterik olduğunu göstərir [Абубулаев О.А. 1961. с. 27-36; Əliyev V.H. 1977; Baxşəliyev V.B. 2002, 7-74; Seyidov A.Q. 2003, с. 180-244; Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. 2002, с. 3-64].

Sədərək yaşayış yerində aparılan araşdırırmalar zamanı əldə edilən keramika məmulatının bir qismi Orta

Foto - Фото - Photo 49

Dəmir dövrünə aiddir (*Şəkil 19*). Bu keramika məmulatı qırmızı və sarı rəngdə bişirilmiş kasa tipli qablardan ibarətdir (*Şəkil 19, 1-4*). Keramika parçalarının birinin üzərində relief ornament saxlanmışdır (*Şəkil 19, 5*). Bu tip keramika məmulatı Oğlanqala, Yurdçu, Qız qalası və başqa abidələrdən məlumdur.

Araşdırmaclar burada Dəmir dövründə böyük yaşayış yeri olduğunu göstərir. Tədqiqatlar zamanı qazıntı sahəsindən Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid keramika az aşkar olunmuşdur. Olduqca diqqət çəkicidir ki, qazıntı zamanı və yerüstü materiallar arasında, bir parça nəzərə alınmazsa, Orta Tunc dövrü keramikasına da rast gəlinməmişdir.

Sədərək yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materiallar, xüsusilə Dəmir dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bəzi dağ qalaları istisna olunmaqla, Naxçıvanın Dəmir dövrü yalnız nekropollarla təmsil olunurdu. 2009-cu ildə apardığımız araşdırmaclar zamanı Xələcdə də Dəmir dövrünə aid yaşayış yeri aşkar olunmuşdu. Lakin Sədərək yaşayış yeri Dəmir dövrünə aid daha böyük yaşayış məntəqələrinin olduğunu təsdiq edir. Onu Naxşivanda Dəmir dövrünün ən böyük

yaşayış yeri adlandırmak olar.

Şübhəsiz ki, yaşayış yeri tapılmayan nekropol-lar bu yaşayış yerləri ilə bağlı olmuş, daha doğrusu bu dövrdə yarımköçəri və köçmə maldarlıq inkişaf etmişdir. Bunu Orta Tunc dövrü haqqında da demək olar. Belə ki, Şərur və Sədərək rayonlarında Orta Tunc dövrü nekropollarının olmasına baxmayaraq yaşayış yerləri azdır. Bəzi yaşayış yerlərində Orta Tunc dövrü yalnız yerüstü materiallarla təmsil olunmuşdur. Bu Orta Tunc dövründə Şərur düzündə maldarlığın inkişafı ilə bağlı ola bilər.

Sədərək yaşayış yerinin yerüstü materialları arasında Eneolit və Erkən Tunc dövrü keramikasına rast gəlinsə də, belələri qazıntıdan aşkar olunmamışdır. Yalnız Eneolit dövrünə aid bir neçə keramika Erkən Dəmir dövrü materialları ilə qarışiq şəkildə aşkar edilmişdir. Ehtimal ki bu dövrlərin yaşayış yerləri daha kiçik olmuş və Dəmir dövründə yaşayış yerinin böyüməsi nəticəsində onun

Foto - Photo - Photo 50

Foto - Photo - Photo 51

altında qalmışdır. Sədərək rayon Tarix-Diyarşunaslıq muzeyində Eneolit, Erkən Dəmir, Antik və Orta əsrlərə aid xeyli bütöv qabların olması yaşayış yerinin ətrafında qədim nekropolların olduğunu da göstərir. Odur ki, yaşayış yerinin daha geniş araşdırırmalarla öyrənilməsi məqsədəyğundur.

Sədərək qalası

Sədərək qalası Sədərək yaşayış yerinin cənubşərqində yerləşir. Qalanın yerləşdiyi təpənin üzərində iri daşlardan hörülmüş divarların qalıqları qalmışdır (*Foto 56-57; Foto 116 "a"*). Bəzi yerlərdə dördkünc formalı bürclərin qalıqlarına da rast gəlinir. Qalanın iki girişi - biri şərqdən, digəri isə qərbən olmuşdur. Təəssüf ki, qala divarları zaman keçdikcə dağıntıya uğramışdır. Sədərək qalası ilə bağlı arxeoloji ədəbiyyatda müəyyən məlumatlar verilmişdir [*Aşurov S.H. 2003, s. 25-28; Müseyibli N. 2003, s. 40-52; Parker B.J., Ristvet L., V. Baxshaliyev and Ashurov S. 2010, s. 301*].

Bu qalanın yerləşdiyi dağın ətəyindən keçən iri həcmli daşlardan inşa edilmiş divar qalıqları ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Xalq arasında bu tikinti

Foto - Photo - Photo 52

Foto - Фото - Photo 53

“Fərhad arxi” adlanır. Bir çox tədqiqatçılar buna əsaslanaraq bu divarın qədim kanalın qalıqları olduğunu söyləmişlər [Алиев В.Г. 1991, s. 44-45; Belli Oktay, Veli Sevin 1999, 27]. Məlum olduğu kimi kanal divarlarının daş hörgü ilə möhkəmləndirilməsinə Naxçıvanda bir neçə yerdə rast gəlinir [Baxşəliyev V.B. 2008]. Lakin

tədqiqatçıların bir qrupu bu divarın Sədərək qalasının birinci müdafiə səddi olduğunu söyləmişlər [Aşurov S.H. 2003, s. 26; Müseyibli N. 2003, s. 42]. Qeyd edək ki, bu divar dağın lap ətəyində salındığından həm strateji baxımdan, həm də müdafiə baxımından olduqca əlverişsizdir.

2010-cu ildə V.Baxşəliyev, L.Ristvet, S.Aşurov, H.Gopnikin rəhbərliyi ilə bu divarın ətrafında aparılan araşdırırmalar zamanı Erkən Dəmir dövrünə aid xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Onlar başlıca olaraq boz və qara rəngdə (*Şəkil 20, 2-6; Şəkil 21, 1, 4-9*), bir neçə parça isə qırmızı (*Şəkil 20, 1*), yaxud sarı rəngdə bişirilmişdir (*Şəkil 21, 2-3*). Aşkar olunan tapıntılar Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterikdir (*Foto 61*). Bu tip maddi mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın müxtəlif abidələrindən, o cümlədən Şərur abidələrindən yaxşı məlumdur [Baxşəliyev V.B. 2002]. Bu abidələrdən aşkar

Foto - Photo - Photo 54

Foto - Фото - Photo 55

olunan arxeoloji materiallar hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində və digər muzeylərimizdə qorunub saxlanmaqdadır.

Nəticə

Sədərək qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji araşdırımlar burada Neolit dövrünün son mərhələsindən - təxminən 9 min il bundan əvvəldən başlayaraq insanların məskunlaşdığını göstərir. Neolit dövrünə aid əmək alətləri qədim Sədərək sakinlərinin toxu əkinçiliyini mənimsədiyini göstərir.

Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri, başlıca olaraq bu mədəniyyətin son mərhələsini əks etdirir. Lakin Xələc üçün xarakterik olan qırmızı rəngli keramikanın Sədərək yaşayış yerində aşkar olunması bu yaşayış yerləri arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin olduğunu təsdiq edir. Eneolit materiallarının əsasən

Foto - Фото - Photo 56

Foto - Φωτο - Photo 57

Foto - Φωτο - Photo 58

Foto - Φωτο - Photo 59

Foto - Фото - Photo 60

yerüstü nümunələrlə təmsil olunması geniş nəticələr çıxarmağa imkan verməsə də, əldə edilən tapıntılar Sədərəyin Son Eneolit mədəniyyətinin I Kültəpədə formalasən Eneolit mədəniyyəti əsasında inkişaf etdiyini, "Ovçular təpəsi mədəniyyəti"nin əsas yaşayış yerlərindən biri olduğunu təsdiq edir. Sədərəyin saman qarışığı və saman üzülü keramikası Cənubi Azərbaycan və Şərqi Anadolunun həmdövr abidələri ilə eyni

Foto - Фото - Photo 61

xüsusiyyətləri paylaşır. Araşdırırmalar Sədərək yaşayış yeri sakinlərinin Arazın cənubunda olan yaşayış yerləri ilə sıx əlaqə saxladığını da göstərir.

Arxeoloji ədəbiyyatda "Proto Kür-Araz"

Foto - Фото - Photo 62

Foto - Φωτο - Photo 63

keramikası adı ilə tanınan keramika məmulatının Sədərəkdən aşkar olunması bu yaşayış yerinin Kür-Araz mədəniyyətinin ilk məskənlərindən biri olduğunu təsdiq edir. Sədərəkdə aşkar olunan Erkən Tunc dövrünə aid keramika məmulatı demək olar ki, Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərini əhatə edir. Kür-Araz mədəniyyətinin ikinci mərhələsinə aid çəhrayı astarlı, qara cilalı keramika nümunələrinin paralelləri Azərbaycan, Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu abidələrindən məlumdur. Bəzi tədqiqatçılar çəhrayı astarlı keramikanı Kür-Araz mədəniyyətinin ən qədim nümunələri hesab edirlər. Lakin araşdırmaclar göstərir ki, Kür-Araz mədəniyyəti çəhrayı astarlı keramikaya dək müəyyən mərhələrdən keçmişdir. Saman qarışığı çəhrayı rəngli, və çəhrayı astarlı keramika Kür-Araz mədəniyyətinin ən qədim nümunələri olmuşdur. Sədərək və Naxçıvanın digər Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tədqiqi relsəkilli ağız kənarları ilə bərabər

Foto - Φomo - Photo 64

digər formaların da ən qədim nümunələr sırasına daxil olduğunu təsdiq etmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinin üçüncü mərhələsi Sədərəkdir boz, ya da qara rəngli astarsız keramika ilə təmsil olunmuşdur.

Foto - Φomo - Photo 65

Abidənin tədqiqi Erkən Dəmir dövründə Sədərək abidəsində yaşayış sahəsinin xeyli genişləndiyini göstərir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Erkən Dəmir dövrünə aid qara, boz və çəhrayı rəngli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Bu keramika nümunələri Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Araşdırmlar yaşayış yerinin Orta Dəmir dövründə və Orta əsrlərdə də öz əhəmiyyətini itirmədiyini təsdiq edir (*Foto 63; Foto 65-68*).

Şübhəsiz ki, gələcək araşdırmlar zamanı Sədərəyin qədim tarixi ilə bağlı yeni arxeoloji faktlar aşkar ediləcəkdir.

САДАРАК

Foto - Фото - Photo 66

Foto - Фото - Photo 67

Foto - Фото - Photo 68

Предисловие

Крепость гордости Нахчывана–Садарак

На первой странице всех номеров газеты «Огуз йурду», публикующийся с 2000 года как первый печатный орган Садаракского района, рядом с названием газеты пишется и изречение общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева – «Садарак – крепость гордости Нахчывана». Это изречение – очень высокая оценка, данная великим вождем садаракцам за героизм, проявленный в период, когда в начале 1990-го года территория Автономной Республики подверглась армянской агрессии.

Садарак, расположенный на северо-западе Нахчывана, граничит с тремя странами (Иран, Турция и Республики Армения).

В 1958-ом, 1978-ом и 2000-ом годах на территории Садарака были проведены различные археологические работы, известные археологи и историки Вели Алиев, Вели Бахшалиев, Аббас Сеидов, Сафар Ашурев, Намик Алиев, Наджаф Мусеибли, Расул Багиров и другие выявили интересные образцы материальной культуры касательно истории древнего края. В новой книге Аббаса Сеидова и Вели Бахшалиева отмечается, что Садарак обладает еще более древней историей.

Садарак – родина древних огузов – сегодня на пути развития и прогресса. Трудолюбивые люди этого края своим честным трудом постепенно превращают эту землю в цветущий край и, как самое благоустроенное, самое красивое место, преподнесут его в дар будущим поколениям.

ВАГИФ МАМЕДОВ, к.и.н.

Член Азербайджанского Союза Писателей и Журналистов

Foto - Фото - Photo 69

Введение

Благоприятная природно-географическая среда Садаракского района обусловила заселение здесь человека с древнейших времен. Исследованиями на территории Садаракского района были выявлены многочисленные археологические памятники, относящиеся к различным периодам истории [Əliyev V.H. 1985, s. 61-67; Müseyibli N. 2003, s. 17-78; Aşurov S.H. 2003, s. 25-33]. После издания указа председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики Васифа Талыбова «Об организации дела паспортизации и охраны памятников культуры и истории на территории Нахчыванской Автономной Республики» в декабре 2005 года в Садаракском районе произведены обширные археологические исследования. В результате были выявлены новые памятники, а также отмечены некоторые пещеры, которые были благоприятными для заселения древнего человека [Baxşəliyev V.B. 2008, s. 286]. Нововыявленные памятники также были изданы в книге «Энциклопедия Нахчыванских памятников».

Для изучения формирования и развития производственной экономики на территории Нахчывана, а также связи памятников Нахчывана с древними Ближневосточными странами большое значение имеют особенно поселения эпохи неолита и энеолита. До настоящего времени материально-культурные остатки позднего неолита и начального периода энеолита были изучены только в поселении Кюльтепе I. Многочисленные энеолитические памятники,

Foto - Фото - Photo 70

выявленные изысканиями в окрестности села Садарак показали, что памятники этого периода на территории Нахчывана не были исследованы всесторонне. В этом отношении большое значение имеет исследование находок эпохи неолита, энеолита и ранней бронзы, обнаруженные в поселении Садарак Кюльтепе.

Археологические исследования, проведенные в поселение Садарак, показали, что этот памятник богат материально культурными остатками, относящимися к различным периодам нашей истории. В этом поселении были обнаружены археологические находки, которые отражают различные культуры, начиная с неолита и кончая средневековьем. Самые древние находки на территории Садарак пока относятся к неолиту. Однако продолжение изысканий могут способствовать выявлению и других периодов каменного века.

Foto - Фото - Photo 71

Проведенные исследования и сведения средневековых источников показывают, что в этой местности в средневековые существовало поселение городского типа. Наши исследования позволяют предположить, что на этой территории возникло поселение городского типа и в эпоху раннего железа. Потому что площадь Садаракского поселения охватывает более 7 гектаров. Исследования показывают, что это поселение является самым крупным памятником железного века на территории Нахчывана.

Нарастающее число археологических памятников на территории Нахчыванской Автономной Республики является результатом государственной заботы. Мы выражаем большую признательность Председателю Верховного Меджлиса Нахчыванской АР господину Васифу Талыбову, который создал необходимые условия для проведения археологических исследований Садаракского поселения. Мы также приносим свои благодарности Председателю Нахчыванского отделения Академии Наук Азербайджана академику Исмаил Гаджиеву, а также всем жителям села, помогшим нам во время работы.

Новый каменный век - Неолит

Пещера Аждакан расположена на севере села Садарак, на склоне горы Уджубиз, которая представляла собой естественную полость (*Фото 8; Фото 9*). Вблизи пещеры существует родник, который функционирует через каждые семь лет. Длина пещеры 12 м, ширина 3-4,5 м, высота 2-2,5 м. Определенная часть потолка этого уникального памятника повреждена во время взрыва снаряда и падала на выход. Потолок пещеры потемнел от дыма очагов. В передней части пе-

Foto - Фото - Photo 72

Foto - Foto - Photo 73

щеры расположена маленькая площадка. Внутри заполнен мокрой почвой.

Во время исследований на выходе из пещеры были обнаружены керамические изделия эпохи раннего средневековья. Изыскания показывают, что эта пещера в определенный период использовалась как жилое помещение. Для того, чтобы обнаружить более древние материалы, в этом поселении, требуется проведение археологических раскопок. Археологические материалы, выявленные в поселении можно датировать III-VIII веками. Расположение пещеры на благоприятном условии склона горы, который смыкаясь с равниной Садарак, по-видимому, обусловило заселение пещеры в эпоху каменного

века.

Во время изысканий Садаракского Историко-Краеведческого музея мы нашли два каменных топоров. Один из них изготовлен из черного булыжника треугольной формы и в верхней части просверлено овальное отверстие (*Foto 12,1*). Второе орудие изготовлено из коричневого булыжника овальной формы и в верхней части просверлено круглое отверстие (*Foto 12,2*). Третье орудие выдано нам поселенцами села Караагадж (*Foto 13*). Близкие параллели этих орудий известны из неолитических и раннеэнеолитических памятников Турции. Каменная мотыга изготовлена из черного булыжника и в верхней части просверлено маленькое овальное отверстие. На рабочей части орудия прослеживаются следы изнашивания.

Близкие аналоги этого орудия были выявлены из слоя «1 б» поселения Кюльтепе I [*Həbibullayev O.H. 1959, s. 40, tablo 8, 1*]. Следует сказать, что из

Foto - Фото - Photo 74

раннеэнеолитического слоя поселения Кюльтепе I были выявлены несколько просверленных каменных топоров [Абубулаев О.А. 1982, *табло IV, 1-3, 12*]. Однако Садаракский экземпляр по форме несколько отличается от них. Каменные орудия, выявленные из Садарака, хорошо отшлифованы. По нашему мнению, эти орудия относятся к концу эпохи неолита.

Наши изыскания показали, что все эти орудия найдены в поселении Садарак. Эти находки показывают, что начиная с эпохи неолита земледельческие племена заселены в Садараке и население перешло к оседлому образу жизни. На территории Нахчывана поселения эпохи каменного века, особенно памятники неолита, изучены очень мало. Новые находки выдвигают необходимость изысканий поселений этого периода.

Эпоха Энеолита

В 2010 году Садаракское поселение снова изучено археологическими раскопками. Поселение расположено на востоке села Караагадж Садаракского района, на Садаракской равнине. В некоторых местах встречаются маленькие холмы и каналы для орошения. Поселение когда-то было разрушено во время ирригационных работ. Археологические материалы, обнаруженные во время хозяйственных работ, в настоящее время хранятся в Садаракском Краеведческо-Историческом музее. Эти археологические материалы охватывают длительный период, начиная с энеолитом и кончая средневековьем.

Это поселение известно среди местного насе-

Foto - Фото - Photo 75

Foto - Фото - Photo 76

ния под именем «Кюльтепе» и «Городская местность». Несмотря на то, что большая часть поселения осталась под посевами, однако площадь сохранившейся части составляет 4-5 гектаров. Следует отметить, что определенная группа находок сохраняется в домах местного населения. Во время нашей работы определенная часть их была отдана нам.

Исследование памятника началось сбора подъемного археологического материала. Среди подъемного материала встречались орудия труда и керамические изделия различных периодов. Среди находок преобладали керамические изделия поздней бронзы и раннего железа. Керамические изделия эпохи железного века представлялись массовыми находками и встречались по всей территории поселения. Однако находились также изделия эпохи энеолита и ранней бронзы.

Энеолитическая керамика в основном обожжена в красный и желтый цвет. Некоторые керамические изделия окрашены в красном цвете. Большинство керамических изделий изготовлено из глины с примесью мякины. Однако некоторые сосуды изготовлены только с примесью песка. Керамические

изделия представлены обломками кувшинов, стаканов и мисок. Наружная поверхность некоторых из них хорошо слажена, а другие слегка залощены (*Фото 15; Фото 17-28; Фото 30*).

Кувшины по форме различны. Некоторые из них имеют цилиндрическое горло. Край венчика некоторых отогнут наружу и округлен, а другие с загнутыми наружу венчиками (*Рис. 1, 1-3*). Один из кувшинов изготовлен из глины с примесью мелкой мякины, обожжен в желтый цвет и слажен с обеих сторон (*Рис. 1, 1*). Второй кувшин с обеих сторон окрашен в коричневый цвет (*Рис. 1, 2*). Один из кувшинов изнутри окрашен в красный цвет и хорошо слажен. Этот кувшин изготовлен из глины с примесью песка, обожжен в желтый цвет, а наружная поверхность хорошо слажена. На горле этого сосуда пробито маленькое отверстие (*Рис. 1, 3*). Аналоги кувшинов с цилиндрическими горлами известны из Зиринджли, Шорсу, Каратепе [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, şəkil 3,, 4,5; şəkil 4, 9-10; şəkil 10, 5], Халадж [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 2, 2], Овчуларте-песи [Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S. 2010, tablo

Foto - Фото - Photo 77

XXVII, 1; tablo XXXVIII, 1; tablo XL, 2], Беюк Кесик [*Müseyibli N. 2007, tablo 13, 8; tablo XIV, 2*] и других памятников. Второй тип кувшинов с низким горлом. Нижняя часть горла украшена сосковидным выступом. Изготовлена из глины с примесью мякины (*Рис. 1, 4*). Другие кувшины изготовлены из глины с примесью мякины и обжигались в желтый и красный цвет (*Рис. 1, 5-10*). В составе некоторых кувшинов перемешана грубая солома (*Рис. 1, 10*). Однако поверхность всех сосудов с обеих сторон хорошо слажена. На поверхности и изнутри венчика одного из кувшинов остались следы красной краски. Аналоги кувшинов с низким горлом и отогнутым наружу венчиком (*Рис. 1, 4, 5, 10*) известны из Кюльтепе I [Абидуллаев О.А. 1982, *tabl. IX, 1-4*], Лейлатепе [*Akhundov T. 2007, fig. 10, 7*], Беюк Кесик [*Akhundov T. 2007, fig. 16, 3*] Яныгтепе [*Burney C.A. 1958; Burney C.A. 1962; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 с. 45, рис. 17, 4*], Догу Беязит [*Marro, Özfirat 2005, pl. VI, 4*], Норшунтепе [*Gülçur S. 1988, tabl. 15, 1; tabl. 55, 3; tabl. 66, 18*], Арслантепе VII [*Frangipane M. 2000, fig. 2, 22*], Дегирментепе, Ханаго [*Marro 2007, pl. V, 4*] Сарыгюл [*Marro 2007, pl. VIII, 5*] и других памятников. Кувшины, украшенные сосцевидными орнаментами под венчиком являются характерными для поселения Овчулартепеси.

Миски по форме весьма различны. К первому типу относятся миски с венчиками с округленным краем и выпуклым корпусом несколько суженным во внутрь (*Рис. 2, 1, 3, 5, 6, 8, 9, 11, 12; Рис. 5, 1, 2*). Все они изготовлены из глины с примесью мякины и хорошо обжигались. На поверхности и внутренней части сосудов сохранились следы мякины. Они с обоих сторон хорошо слажены. Край венчика второго типа сосудов несколько вогнут во внутрь (*Рис. 2, 2*). Эта миска изготовлена из глины с примесью мякины, хорошо обожжена и с обеих сторон слажена. Поверхность некоторых мисок окрашена в красный цвет (*Рис. 2, 6*).

Третья миска имеет цилиндро-коническую форму. Эта миска представлена одним экземпляром. Изготовлена из глины с примесью грубой соломы и обожжена в красный цвет. На поверхности остались следы от мякины (*Рис. 2, 4*). Четвертый тип мисок имеет конусовидную форму (*Рис. 1, 10; Рис. 3, 1, 2, 4; Рис. 5, 4*). Край венчика некоторых мисок отогнут вовнутрь и округлен (*Рис. 3, 1, 2*). Некоторые миски изготовлены с примесью песка, а другие - мякины.

Одна из мисок цилиндро-конической формы отличается от других. Эта миска изготовлена из глины с примесью мелкого песка и с обеих сторон хорошо слажена (*Рис. 4, 4*). На поверхности сохранились следы красной краски.

Край венчика мисок пятого типа отогнут наружу (*Рис. 3, 3; Рис. 4, 2, 3*). Одна из них изготовлена из глины с примесью песка, обожжена в желтый цвет, а поверхность хорошо слажена. Внутренняя часть миски имеет хорошо залощенный серый оттенок (*Рис. 3, 3*). Другие миски изготовлены из глины с примесью мякины. Одна из них обожжена в серый цвет с розовой подкладкой. Сосуд с обеих сторон хорошо слажен и не залощен (*Рис. 4, 3*). Вторая миска хорошо обожжена и с обеих сторон окрашена с охрой (*Рис. 4, 2*).

Миски подобного типа известны в Азербайджане из Кюльтепе I [Аббұллаев О.А. 1982, *tabl. IX*], Халадж [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, *şəkil 12; şəkil 13; şəkil 14*], Зиринджли, Шорсу [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, *şəkil 3, 1-2; şəkil 5, 2-4*], Овчуларте-песи [Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S. 2010, s. 103-142; Marro C., Bakhchaliyev V.

Foto - Фото - Photo 78

Ashurov S. 2009, tablo VII, 1-2], Кечили [Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 11], Беюк-Кесик [Müseyibli N. 2007, tabl. XXIII], Иланлытепе, в Восточной Анатолии Тюлинтепе, Курбан Хоюк (Kurban Höyük), в Южном Кавказе Сиони [Simon Connor and Antonio Sagona. 2007, pl. 4], Араташен [Guilio Palumbi. 2007, fig. 2, 2, 4] и других памятников [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41-50]. Миски с загнутыми наружу венчиками известны из Овчулартепеси, Халадж и Беюк-Кесик. Миски с конусовидными корпусами и округленными венчиками известны из Овчулартепеси [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XVI, 2, 3, 5], Яныгтепе [Burney C.A. 1962, р. 137; Burney C.A. 1964, р. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2], Гейтепе [Brown T.B. 1951, р. 21-22, fig. 4-

Foto - Фото - Photo 79

5; Күшнәрәвә К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10], Беюк-Кесик [Müseyibli N. 2007, *tabl. I*, 2-5], Лейлатепе [Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, *fig. IV*, 21], а также из памятников Восточной Анатолии [Marro C. 2005, *pl. II*, 1-4].

Стакановидные цилиндрические сосуды представлены двумя экземплярами (*Рис. 4, 1; Рис. 5, 3*). Они изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в желтый цвет. Внутренняя часть одного из них окрашена красной краской (*Рис. 5, 3*). Близкие аналоги цилиндрических сосудов известны из Овчулартепеси [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, *table XVIII*, 5]. Подобные сосуды известны также из Кюльтепе I [Абигуллаев О.А. 1982, с. 291, *table XI*, 3, 5, 6], Халадж [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, с. 72], и Курудере [Күшнәрәвә К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, *рис. 13, 13*].

Среди керамических изделий есть также сосуды с цилиндрическими стенками (3 экз.). Один из них обожжен в желтый, а другой в красный цвет. Поверхность сосудов окрашена в красный цвет (*Рис. 5, 5, 6*). На поверхности одного из них сохранились следы красной краски в виде широкой полосы (*Рис. 5, 6*). Эти керамические изделия представлены маленькими обломками и поэтому определить их форму очень трудно.

Энеолитическая керамика Садаракского поселения с примесью мякины на территории Нахчывана известна из Кюльтепе I [Абигуллаев О.А. 1982, с. 66-67], Овчулартепеси [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, с. 48-54], Халадж [Алиев Н.Г. 1985, с. 54; Алиев Н.Г. 1988, с. 12; Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, с. 63-78], Ашагы Ташарк, Зиринджели, Чай агзы, Шорсу, Сюрюмчек [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, с. 5-20] и других памятников. Аналоги этих керамических изделий известны также из Южного Азербайджана, Южного Кавказа и Восточной Анатолии.

В Садаракском поселении керамические изде-

лия, украшенные гребенчатым орнаментом, малочисленны. Однако подобная керамика известна также из предыдущих изысканий [Алиев В.Г. 1986, с. 5-11]. Археологические исследования показывают, что в Садаракском поселении присутствуют керамические изделия желтого и красного цвета. Кроме того, известны также расписные образцы. Расписная керамика по технологическим особенностям аналогична с Халаджской керамикой. Керамика с расписным орнаментом, в этом поселении, пока представлена одним экземпляром. Другие образцы керамических изделий окрашены в красный или же коричневый цвет. Некоторые образцы залощены. Один из керамических изделий с розовой, а три с серой подкладкой. Как известно подобная керамика характерна для Куро-Аракской культуры. Эти образцы свидетельствуют об определенных связях Энеолитической и Куро-Аракской культур.

На горлышке одного из кувшинов с розовой подкладкой пробито маленькое отверстие. Во время исследований были выяснены, что сосуды подобного

Foto - Foto - Photo 80

Foto - Фото - Photo 81

типа характерны для местной культуры. Поэтому обозначение поздней энеолитической культуры Южного Кавказа под именем «Культура Сиони» по нашему мнению неправильная трактовка и об этом было сказано в археологической литературе [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 70-71; Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, s. 22]. Однако следует еще сказать, что сосуды с просверленными стенками относятся к более раннему периоду, чем керамика Сиони. Древние образцы подобной керамики с примесью мякины, а также красным и желтым обжигом хорошо известны из памятников Нахчывана. Красноглиняная и желтоглиняная керамика Садарака разделяет одинаковые особенности с керамикой Овчулартепеси. Однако разновидность Овчулартепинской керамики в Садаракском поселении не встречается. Это, по-нашему, связано тем, что это поселение не изучено широкими раскопками.

Археологические исследования показывают, что в Садаракском поселении в основном преобладали желтые и красноглиняные керамические изделия. Выше мы сказали, что подобная керамика характерна для Нахчыванских памятников. Однако керамические

изделия, окрашенные, красной или же коричневой краской найдены также в Халадже, а в Иранском Азербайджане они встречаются в Яныгтепе, Гейтепе, Кюльтепе, Лилвар и в других памятниках [Stephan Kroll. 1984, p. 23]. Исследования показывают, что подобная керамика характерна для памятников южных районов Азербайджана [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, s. 24].

Исследование энеолитических памятников, а также сравнительные изыскания показывают, что ранние энеолитические традиции продолжались и в позднем энеолите. Аналоги некоторых керамических

Foto - Foto - Photo 82

изделий, обнару-

Foto - Foto - Photo 83

женные в Кюльтепе I, продолжают бытовать и в поздних энеолитических памятниках, в том числе в Овчулартепеси, Халадж и Садараке. Это показывает, что эти культуры являлись продолжением друг друга. Исследованиями 2010 года выявлены многочисленные энеолитические памятники. Это говорит о том, что энеолитические племена занимались кочевым скотоводством и по-видимому, в поисках сырья завладели обширными территориями [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, s 30]. Предыдущие исследования Нахчыванских памятников могут дать новые сюрпризы. На основе сравнительных исследований керамические изделия эпохи энеолита можно датировать второй половиной V тысячелетия до н.э.

Foto - Фото - Photo 84

Foto - Фото - Photo 85

Раннебронзовая Куро-Аракская культура

Этот период в Азербайджане известен под называнием Куро-Аракской культуры. В Азербайджане [Исмаилзаде Г. 2008 ; Musayev D. 2010; Hüseyunov M., Kazimov Ə. 2010; Lyonnet B., Guliyev F. 2010], в том числе в Нахчыване обнаружены многочисленные памятники этой культуры [Seyidov A.Q., 2000; Baxşəliyev V.B., 2007; Baxşəliyev V.B. 2008; Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseyanova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev O.K. 2010; İbrahimli B. Qədirzadə H. 2008]. В Азербайджане были выявлены и привлечены к исследованию памятники всех периодов Куро-Аракской культуры [Абубуллаев О.А. 1982; Алиев В.Г. 1986; Сейдов А.Г. 1993, 2002; Aşurov S.H. 2002; Cəfərov H.F. 2000; Baxşəliyev V.B., 2007]. Куро-Аракская культура в Азербайджане представлена бытовыми и погребальными памятниками.

Определенная группа керамических изделий Садаракского поселения также относится к эпохе ранней бронзы (*Фото 31-36; Фото 38-44*). Разнообразные материалы этого периода встречались среди подъемного материала, а также в коллекции краеведческого музея. Черноглиняные керамические изделия с розовой или же серой подкладкой являются самыми древними экземплярами. Они изготовлены из глины с примесью мякины. Однако они представлены двумя экземплярами. Один из них представлен обломком кувшина. Этот кувшин с коническим горлом и загнутым наружу венчиком (*Рис. 6, 1*). Этот

Foto - Фото - Photo 86

черноглиняный экземпляр с розовой подкладкой. На внутренной части сосуда очень четко прослеживаются следы мякины, а снаружи подобные следы не заметны. Поверхность не залощена. Второй экземпляр представлен миской. Эта миска с конусовидным корпусом и загнутым вовнутрь венчиком. По форме она напоминает аналогичные миски эпохи энеолита. Этот сосуд изнутри в сером цвете, а снаружи в желтом. С обеих сторон хорошо слажена. На поверхности сохранились следы мелкой мякины (*Рис. 8, 1*). Эта керамика являлась одной из самых древних экземпляров Куро-Аракской культуры и в археологической литературе названа как «Прото Куро-Аракская керамика» [*Marro C. 2008, p. 14-15*]. Подобная керамика на территории Нахчывана обнаружена в Овчуларте-песи [*Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54*],

Foto - Foto - Photo 87

Махта Кюлтепе I [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s.78], а также в поселениях Шортепе и Ашагы Ташарк. Прото Куро-Аракская керамика, выявлена также в поселениях Карагаджи и Джуттепе в Муган-Карабахской равнине [Cəfərov H.F. 2000, *tabl.* 8, 5,11]. Следует отметить, что в Азербайджане были отмечены очень разнообразные типы Прото Куро-Аракской керамики. Одни из них украшены гребенчатым орнаментом, а другие сосковидным орнаментом. Определенная же группа керамических изделий изготовлена из глины с примесью мякины [Нариманов И.Г. 1987, с. 137; Cəfərov H.F. 2000, *tabl.* 8, 5,11]. Как было сказано выше, в некоторых энеолитических сосудах встречались характерные элементы Куро-Аракской керамики, в том числе изделия с розовой подкладкой. Несомненно, что подобная керамика от-

Foto - Фото - Photo 88

ражает переходной период от энеолита к ранней бронзе. Эти факты свидетельствуют о том, что культуры эпохи энеолита и ранней бронзы скрещивались в определенном промежутке времени. Прото Куро-Аракская керамика в памятниках Восточной Анатолии известна из Догу Беязит [Marro, C. and A. Özfirat. 2003, p. 391, pl.V] и Четенли [Marro C. and A. Özfirat. 2005, pl.IV, 3, 4]. Подобная керамика выявлена также в памятниках окрестности Маранда. Ареал распространения керамики подобного типа охватывает Восточную Анатолию, Южный Азербайджан, а также среднее течение Аракса, включая и Нахчыван. По нашему мнению, этот регион был основным ареалом распространения этой культуры. Это подтверждается также и тем, что древние образцы Куро-Аракской керамики были выявлены на этой территории.

Вторая группа керамических изделий обжигалась в черном цвете с розовой подкладкой. Поверхность изделий окрашена в черный цвет, а изнутри в

Foto - Фото - Photo 89

красный. Керамические изделия подобного типа в Садаракском Историко-Краеведческом музее имеют так называемые «Нахчыванские ручки». Исследования показывают, что подобная керамика появилась на ранней стадии Куро-Аракской культуры.

Аналогичные керамические изделия, выявленные из Садаракского поселения с загнутыми наружу венчиком и цилиндрическим горлом (*Рис. 6, 2-4*). Некоторые из них залощены снаружи (*Рис. 6, 3*), а другие изнутри (*Рис. 6, 4*). На краю венчика последних сохранились следы красной краски. Один из кувшинов с розовой подкладкой. Поверхность этого сосуда с обеих сторон хорошо сглажена (*Рис. 7, 2*). Внутренняя часть и край венчика снаружи окрашены в каштановый цвет (*Рис. 7, 3*).

Один из керамических изделий с розовой подкладкой Садаракского Историко-Краеведческого музея орнаментирован спираловидным рисунком (*Фото 33*). Спиральный орнамент является одним из

древних рисунков Куро-Аракской керамики. Подобные орнаменты известны из памятников Азербайджана, в том числе и Нахчывана [Aşurov S.H. 2002, *table XI*, *table 13*]. Они известны также из памятников Южного Кавказа и Восточной Анатолии [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 67, рис. 21]. Некоторые образцы орнаментированы в геометрическом мотиве. Среди них встречаются параллельные короткие черточки, ограниченные с обеих сторон врезными линиями (*Фото 34*).

Появление спирального орнамента в керамических изделиях с розовыми подкладками Куро-Аракской культуры считается характерным для второго этапа Куро-Аракской культуры [Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 122]. Однако подобные орнаменты известны из раннего этапа Каразской культуры. К.Барней большую часть Каракской керамики относил к раннему этапу Куро-Аракской культуры [Burney C.A. 1958, p. 182-189]. Следует отметить, что спиральный орнамент в измененной форме встречается во всех периодах Куро-Аракской культуры. Древние образцы спирального орнамента известны из Кюльтепе I [Абидуллаев О.А. 1982, *table XIX*, 4] и Гейтепе [Brown T.B. 1951, с. 89; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 90, рис. 35, 32].

Подобная керамика в Нахчыване выявлена в Кюльтепе I [Абидуллаев О.А. 1982, с. 125-136], Кюльтепе II [Сейдов А.Г. 1993, с. 103; Aşurov S.H. 2002, с. 43-64], Махта Кюльтепе I [Aşurov S.H. 2002, с. 44-53], Овчулартепеси [Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro C. 2009, p. 55], Арабенгидже [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, с. 19-46] и в других памятниках. Подобная керамика часто встречается в раннебронзовых памятниках Нахчывана. В Восточной Анатолии Куро-Аракская керамика с Нахчыванскими ручками известны из Четенили и Мурадие [Marro C. and A. Özfirat. 2005, с. 326-327, *table VII*]. Керамические изделия с розовой подкладкой известны из Güzelova [Koşay H.Z., Vary

H. 1967, Lev. XIV], Plur [Koşay H.Z., Vary H. 1964, Lev. XV], Sos Höyük [Sagona 2000, 329 vdd], Karaz [Koşay H.Z 1959, s. 389], Qaragündüz [Sevin Veli and Aynur Özfirat. 2001, fig. 8], Cinis höyük [Aalparslan C. 2008, s. 69] и других памятников.

Аналогичная Куро-Аракская керамика в Урмийском бассейне известна также из Гейтепе [Brown T.B. 1951, s. 34] и Яныгтепе [Burney C.A. 1962; Burney C.A. 1964]. Многочисленные памятники Куро-Аракской культуры были выявлены в Аракской долине Иранского Азербайджана исследованиями последних лет. Мы присутствовали в этом районе. Ознакомление с археологическими материалами показали, что керамика с розовой подкладкой также характерна этим памятникам.

Вопросы появления и формирования Куро-Аракской культуры были объектом исследования многочисленных трудов [Кушинарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, s. 60-160; Seyidov A.Q. 2003, s. 14-125]. В этих трудах были исследованы также вопросы датировки Куро-Аракской культуры [Lyonnet B. 2000, p. 299-320 ; Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 82-87; Ashurov S.H. 2002]. В последние годы, во время исследования вопросов истории Куро-Аракской культуры были определены некоторые аспекты абсолютной хронологии.

Анализ угля, взятого из раннебронзового горизонта Кюльтепе II показал 3360-3335 гг.до н.э. [Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 86]. Анализ угля из Махта Кюльтепе I показал 3316 гг.до н.э. [Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 87]. В Овчулартепеси образцы угля взяты с горизонта, в котором также была обнаружена керамика с розовой подкладкой. Анализ угля показал 3320 гг. до н.э. M.Frangipane и G. Palumbi высказали, что черно-красная керамика появилась в позднеэнолитическом контексте в середине IV тысячелетия до н.э. При этом они отметили, что в этом периоде в Арслантепе и Тे-

Foto - Фото - Photo 90

педжике появляются влияние Позднего Урука и южные традиции [Frangipane M., Palumbi G. 2007, s. 234]. Однако в этих сосудах примесь мякины отсутствовала. Далее исследователи, отметили, что подобная керамика в Центральной и Восточной Анатолии появилась в 3700-3400 гг. до н.э. [Frangipane M., Palumbi G. 2007, 253].

По нашему мнению, под термином черно-красная керамика подразумевалась черная керамика с розовой подкладкой. Куро-Араксский слой поселения Кюльтепе II, в Нахчыване отличается четкой стратиграфией. Мы присутствовали в раскопках этого поселения. В поселении Кюльтепе II черная керамика с розовой подкладкой появилась во втором этапе Куро-Аракской культуры [Сеидов А.Г. 1993, s. 103; Bakchaliyev V., Marro C. 2009, s. 11-16]. Для раннего этапа Кюльтепе II характерна серая или же черная ангобированная керамика. А ниже этого слоя встречались керамические изделия с примесью мякины. В Шортепе [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, foto 108, foto 109], Махта Кюльтепе I [Aşurov S.H. 2002, s. 118, tablo V, 1-3] и Халадже [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 17] встречались также образцы подобных керамических изделий с гребенчатым орнаментом.

Исследования показывают, что Куро-Аракская культура перешла несколько этапы до появления черной керамики с розовой подкладкой. Все эти этапы были прослежены в памятниках Нахчывана.

Керамические изделия третьей группы представлены двумя экземплярами. Они обожжены в красном цвете. В промежутке стенок сохранилась необожженная прослойка (*Рис. 8, 3; Рис. 9, 8*). Один из них залощен снаружи, а другой изнутри. Однако следует отметить, что цветовые оттенки Куро-Аракских керамических изделий Садарака очень различны. Среди них находились также изделия коричневого и желтого цвета. Подобная керамика также была распространена в памятниках Нахчывана.

Исследования поселений Овчулартепеси и Дуздага показывают, что в раннем этапе Куро-Аракской культуры были распространены также красноглиняная керамика. Определенная группа керамических изделий, обнаруженных в поселении Овчулартепеси, были изготовлены с примесью мякины. Во время наших предыдущих исследований в Овчулартепеси находились также «Нахчыванские ручки» желтого цвета и с примесью мякины. Однако в памятниках Нахчывана примесь мякины находилась также в составе коричневых и черноглиняных изделий. Исследованиями выяснено, что подобная керамика относилась к раннему этапу Куро-Аракской культуры. Поэтому можно заключить, что древнейшими образцами Куро-Аракской керамики была керамика с мякиной.

К четвертой группе можно отнести керамические изделия, обожженные в серо-черном цвете. Керамические изделия этой группы с обеих сторон имеют серый или же черный цвет. Поверхность некоторых сосудов залощена, а другие без лощения. Поверхность одного из них окрашена в черный цвет и украшена круглым впалым орнаментом (*Рис. 9, 7*). Сосуды с цилиндрическим горлом представлены

тремя экземплярами. Один из них в сером (*Рис. 7, 1*), а другие в черном цвете (*Рис. 7, 4; Рис. 9, 1*). Поверхность одного из них хорошо залощена. Подобные сосуды характерны для поселения Арабенгидже [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 19-46*]. Однако поверхность подобных горшков окрашена в красный цвет. В некоторых случаях окрашен край венчика сосудов [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 28, Şəkil 6, 2 ; s. 31, şəkil 13, 1*]. Некоторые изнутри окрашены в красный цвет [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 25*]. Подобные сосуды известны из других памятников Нахчывана [*Aşurov S.H. 2002, tablo XII, 1*]. Они известны из Кюльтепе II, Махта Кюльтепе I, Хорну и других памятников. Эти сосуды аналогичны с горшками из «царских погребений» Арслантепе [*Frangipane M., Palumbi G. 2007, fig. 15, b ; Frangipane M. 2000, fig. 16, 6*]. Эти сосуды аналогичны также с горшками 20-14 слоев Норшунтепе [*Hauptmann H. 2000, abb. 5, 7*]. Несомненно, что подобные сосуды бытовали длительный период. В Арслантепе подобные сосуды датированы 2900-2700 гг. до н.э., а в Норшунтепе 2700-2500 гг. до н.э. [*Hauptmann H. 2000, p. 428, abb. 1*]. Это соответствует среднему или же позднему этапу Куро-Аракской культуры.

Определенная группа керамических изделий представлена маленькими обломками и поэтому общую форму сосудов определить невозможно. Они представлены цилиндрическими горлами отогнутыми наружу венчиками.

Горшки, входящие в эту группу, на краю венчика имеют петлевидные ручки. Подобные сосуды характерны для позднего этапа Куро-Аракской культуры. Как было сказано, один из сосудов украшен овальным впалым орнаментом. В поселении Гейтепе подобные орнаменты известны из слоев K₂ и K₃. В поселении Кюльтепе II подобный орнамент на керамических изделиях появляется в средний и поздний этап Куро-Аракской культуры [*Seyidov A.Q.*

2003, şəkilo 13, 8;
şəkil 15, 3, 5, 11;
Aşurov S.H. 2003, s.
23, tabelo XVIII, 7,
14].

В общем, в Садараке были выявлены керамические изделия всех периодов Куро-Аракской культуры.

Исследования показывают, что к

древнейшим экземплярам Куро-Аракской культуры относятся не только керамические изделия с рельсовидными венчиками. Керамические изделия с примесью мякины, обнаруженные в памятниках Нахчывана, в том числе в Садараке показывают, что сосуды с цилиндрическим горлом и отогнутым наружу краем венчика, а также сосуды с загнутыми венчиками являются древнейшими образцами. Новые находки, обнаруженные в Садараке, Халадже, Арабенгидже и Овчулартепеси в определенной степени меняют существовавшие мнения, связанные с формированием этой культуры. Многочисленные факты утверждают, что позднеэнеолитическая культура в определенной степени влияла на формировании этой культуры.

Несмотря на это некоторые исследователи и в настоящее время настаивают на своем, в том, что якобы Куро-Аракская культура относилась к индоевропейцам или же хурритам. Однако, следует отметить, что языковые материалы, связанные с этой культурой почти не существуют. Высказанные мнения опираются на нереальную гипотезу. Несмотря на поразительное сходство Куро-Аракской культуры на ее широком ареале, существование локальных осо-

Foto - Foto - Photo 91

Foto - Foto - Photo 92

Исследование последних лет показывают, что Аракская долина Южного Азербайджана в том числе и Нахчываня являлась одним из очагов формирования Куро-Аракской культуры. Некоторые ученые придерживаются такого мнения, что носители этой культуры «спускались с горы». По нашему, такое мнение неприемлемо. Потому что в высокогорных областях центры этой культуры не выявлены. С другой стороны, памятники Приаракской долины многослойные и позволяют проследить все этапы Куро-Аракской культуры.

бенностей неоднократно отмечены учеными. Несомненно, что в формировании Куро-Аракской культуры присутствовали различные народы. Поэтому связать эту культуру с одним народом считается ошибочным.

Исследование последних лет показывают, что Аракская долина Южного Азербайджана в том числе и Нахчываня являлась одним из очагов формирования Куро-Аракской культуры. Некоторые ученые

Ранний Железный век

Для того, чтобы определить характер культурного слоя был поставлен раскопочный участок на площади 5х5 м. Раскопки продолжались до грунта. Толщина культурного слоя была 2-2,2 м (*Фото 46-47; Фото 50; Фото 70; Фото 83-87*). В культурном слое прослежены толстые прослойки золы, были выявлены материально-культурные остатки раннего железного века. Большинство археологических материалов состоят из керамических изделий. Во время раскопок выявлены керамические изделия серых и черных цветов. Большая часть из них черноглиняная. Они изготовлены из глины с примесью мелкозернистого песка, хорошо обожжены и заложены. Керамические изделия состоят от обломков мисок, кувшинов, чайников и других сосудов. Керамические изделия обеих групп украшены вырезными линиями и осечками (*Фото 48-49; Фото 51-55; Фото 58-62; Фото 75-82; Фото 91-114*).

Миски представлены разнообразными формами. Они обожжены в сером или же черном цвете. Миски цилиндро-конической формы разделяются на две типа. Миски первого типа с широким венчиком. Края венчиков округлены и неорнаментированы (*Рис. 10, 1*). Вторая миска под венчиком охвачена впалой линией (*Рис. 10, 5*).

Миски второй группы с выпуклым корпусом. Край венчика суживается вовнутрь (*Рис. 10, 4*). Она с обеих сторон хорошо слажена. Вторая миска с загнутым наружу венчиком. Край венчика округлен

(Рис. 10, 3). Край венчика трёх мисок выступает наружу (Рис. 11, 4). Край венчика четвёртой миски украшен впалыми линиями (Рис. 12, 2).

Третья группа мисок с конусовидным корпусом. Корпус этих сосудов у венчика суживается вовнутрь. Первый тип представлен тремя экземплярами. Корпус этих сосудов у венчика суживается вовнутрь, под венчиком охвачен впалой бороздой (Рис. 10, 2; Рис. 11, 1, 2). Эти миски по форме отличаются друг от друга. Край венчика второй миски, входящей в эту группу выступает наружу. Корпус украшен впалыми бороздами (Рис. 11, 2).

Миски четвёртой группы в конусовидной форме (Рис. 12, 1, 3, 4). Край венчика одного из них выступает наружу (Рис. 13, 1). Край венчика второй миски сплющен вовнутрь, а корпус украшен впалыми бороздами (Рис. 12, 4).

Бокалы представлены двумя экземплярами.

Foto - Фото - Photo 93

Foto - Фото - Photo 94

Один из них обожжен в сером цвете. Корпус у венчика сужен вовнутрь, а под венчиком украшен впальми линиями (*Рис. 13, 2*). Второй бокал обожжен в желтом цвете. Под венчиком украшен коннелюрным орнаментом (*Рис. 13, 3*).

Определить форму некоторых обломков невозможно. Они обожжены в сером цвете, украшены вертикальными (*Рис. 12, 5*) и горизонтальными (*Рис. 13, 4*) линиями.

Привлекают внимание две миски, сохраненные в Садаракском Краеведческо-Историческом музее. Они с конусовидным корпусом. Корпус сосудов орнаментирован лучеобразными линиями.

Определенная группа сероглиняных сосудов представлена кувшинами и горшками. Они изготовлены из глины с примесью мелкого песка и хорошо обожжены. Некоторые сосуды с обеих сторон слажены, а другие залощены (*Рис. 14, 1-7*).

Кувшины разделяются на два типа. Кувшины первого типа с коротким цилиндрическим горлом. Представлен одним экземпляром (*Рис. 14, 1*). Ко второму типу относятся кувшины с выпуклым корпусом

Foto - Фото - Photo 95

тиву орнамента аналогичны материалами Нахчывана эпохи раннего железа.

Некоторые кувшины обожжены в розовом цвете. Некоторые из них изготовлены с примесью мелкого, а другие - крупного песка. Все они хорошо обожжены. Однако на промежутке стенки некоторых сосудов остались необожженные прослойки.

Керамические изделия, обожженные в красном цвете по форме разделяются на три типа. К первому типу относится кувшин с коническим горлом. Этот тип представлен одним экземпляром. (*Рис. 15, 1*). Ко-

без горла. По форме и краю венчика они различаются друг от друга. Характерная особенность этих кувшинов состоится в том, что край их венчика очень толстые (*Фото 48*). Один из кувшинов Садаракского Историко-Краеведческого музея с цилиндрическим горлом. Этот кувшин по корпусу и под венчиком украшен вырезными линиями (*Фото 51*).

Некоторые миски Садаракского Краеведческо-Исторического музея украшены лучеобразными линиями. Керамические изделия Садаракского поселения по форме и мо-

Foto - Foto - Photo 96

второму типу относятся кувшины без горла. Край венчика этих кувшинов отогнут наружу (*Рис. 15, 2, 3, 6; Рис. 16, 1-6*). Среди розовой керамики эта группа составляла большинство. Поверхность подобных кувшинов украшена вырезными линиями и осечками (*Рис. 15, 5; Рис. 16, 1*).

Некоторые керамические изделия с геометрическими узорами, однако определить их форму было невозможно. Сероглиняные керамические изделия украшены вертикальными, горизонтальными и волнистыми линиями (*Рис. 17, 1, 4, 6*). Красноглиняные керамические изделия также украшены вырезными линиями и осечками (*Рис. 17, 2, 3, 5*). Один из них украшен осечками над рельефным орнаментом. (*Рис. 17, 2*). Некоторые обломки украшены рельефным орнаментом (*Рис. 18*). Керамические изделия раннего железного века Садаракского поселения хорошо известны из памятников Нахчывана. Эта керамика датировалась концом II и началом I тысячелетия до н.э. Среди керамических изделий присутствуют

Foto - Фото - Photo 97

также чайникообразные сосуды. Подобные сосуды характерны для Нахчыванской культуры [Абубуллаев О.А. 1961. с. 27-36; Әliyev V.H. 1977; Vaxşəliyev V.B. 2002, 7-74; Seyidov A.Q. 2003, с. 180-244; Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. 2002, с. 3-64].

Определенная группа керамических изделий Садаракского поселения относится к среднему периоду железного века (*Рис. 19*). Эти керамические изделия представлены мисками, которые обжигались в красном и желтом цвете (*Рис. 19, 1-4*). Поверхность одного из обломков украшена рельефным орнаментом (*Рис. 19, 5*). Подобная керамика известна из Оглангала, Юрдчу, Кыз кала и других памятников Нахчывана.

Исследование показывает, что в железном веке на этой территории существовало большое поселение. Во время раскопки керамические изделия эпохи энеолита и ранней бронзы обнаружены в небольшем количестве. Особенно привлекает внимание то, что среди поверхностных материалов керамические изделия эпохи средней встречались очень мало. Они не обнаружены и во время раскопки.

Керамические изделия, обнаруженные в Садаракском поселении, особенно материально-культурные остатки железного века имеют важное значение.

Потому что, за исключением некоторых крепостей, такие большие поселения железного века на территории Нахчывана до сих пор не выявлены. Памятники железного века в основном были представлены некрополями. Во время исследования в 2009 году большое поселение железного века было обнаружено в Халадже. Садаракское поселение утверждает, что на территории Нахчывана большие населенные пункты железного века существовали. Вероятно, что некоторые некрополи были связаны с этим поселением. Возможно в этом периоде существовал кочевой или же полукочевой образ жизни. Это можно сказать, также о памятниках средней бронзы. Так как на территориях Шарурского и Садаракского районов некрополи эпохи средней бронзы больше, чем поселений. В некоторых поселениях средняя бронза представлена только поверхностными материалами. Такое явление, возможно связано с развитием пасторального образа жизни на территории Шарура.

Во время раскопки в Садаракском поселении материально-культурные остатки эпохи энеолита и ранней бронзы не выявлены. В слое железного века встречались только некоторые фрагменты от сосудов эпохи энеолита. Видимо, это было связано с возрастанием поселения в эпоху железного века. Другим словом древнее поселение осталось под культурными

Foto - Foto - Photo 98

Foto - Фото - Photo 99

остатками железного века. Материалы эпохи энеолита, бронзы, железного века, античного периода и средневековья, экспонируемые в Садаракском Историко-Краеведческом музее свидетельствуют о существовании многочисленных древних некрополей. Поэтому для исследования этого поселения нужны широкие раскопки.

Foto - Фото - Photo 100

Крепость Садарак

Крепость Садарак расположена на юго-востоке Садаракского поселения (*Фото 56-57; Фото 116"а"*). В некоторых местах сохранились остатки четырехугольных башен. В этой крепости существовали два входа, один с востока, а другой с запада. К сожалению, к настоящему времени сохранились разрозненные остатки крепости. В археологической литературе сохранились определенные сведения об этой крепости [*Aşurov S.H. 2003, s. 25-28; Müseyibli N. 2003, s. 40-52; Parker B.J., Ristvet L., V. Baxshaliyev and Ashurov S. 2010, s. 301*].

На склоне горы, в которой расположена крепость, построена большая стена из больших каменных глыб. Об этой стене были высказаны разные мнения. Местное население эту стену называет как «Фархад архы», то есть канал Фархада. Некоторые исследователи на этой основе считали, что эта стена являлась остатком древнего канала [*Алиев В.Г. 1991, s. 44-45; Belli Oktay, Veli Sevin 1999, 27*]. Следует отметить, что укрепление каналов каменными кладками на территории Нахчывана, встречались в нескольких местах [*Baxşəliyev V.B. 2008, s. 199, s. 239; Baxşəliyev V.B. 2002, s. 65*]. Однако некоторые исследователи считают, что эта стена являлась первой оборонительной оградой Садаракской крепости [*Aşurov S.H. 2003, s. 26; Müseyibli Nəcəf. 2003, s. 42*]. Следует сказать, что эта стена расположена на нижнем склоне горы и поэтому не имеет никакого стратегического и оборонительного значения. В 2010 году во время

изысканий вокруг этой стены под руководством В.Бахшалиева,, Л. Риствета, С.Ашурова и Г. Гопника были обнаружены многочисленные керамические изделия раннего железного века. Они обжигались в сером и черном цветах (*Рис. 20, 2-6; Рис. 21, 1, 4-9*). Некоторые образцы обожжены в красном (*Рис. 20, 1*) или же желтом цветах (*Рис. 21, 2-3*). Выявленные материалы характерны для раннего железного века (*Фото 61*). Подобные материально-культурные остатки известны из многочисленных памятников Нахчывана, в том числе и Шарура [*Baxşəliyev V.B. 2002*]. Эти материалы в настоящее время хранятся в Нахчыванском Государственном Историческом музее и в других краеведческих музеях Нахчыванской Автономной Республики.

Заключение

Археологические исследования в Садаракском поселении показывают, что здесь древние люди были заселены в эпоху Неолита. Древнеземледельческие орудия труда эпохи Неолита показывают, что в этом периоде они освоили мотыжное земледелие.

Керамические изделия эпохи Энеолита в основном отражают поздний этап этой культуры. Однако красноглиняные керамические изделия, которые характерны для поселения Халадж свидетельствуют, что между этими поселениями существовали определенные культурно-экономические связи. Несмотря на то, что материально-культурные остатки эпохи энеолита представлены подъемными материалами, однако они позволяют предположить, что позднеэнеолитическая культура Садарака развивалась на основе энеолитической культуры, сформированной в

Кюльтепе I. Можно [Foto - Foto - Photo 101](#)

Foto - Фото - Photo 102

сделать вывод, что Садарак был одним из основных поселений «Овчулартепинской культуры». Керамические изделия с примесью мякины из Садарака разделяют одинаковые особенности керамики Южного Азербайджана и Восточной Анатолии. Исследования показывают, что Садаракское поселение поддерживало тесные связи с поселениями, расположенными на юге Аракса.

В Садаракском поселении были выявлены керамические изделия так называемые в археологической литературе “Прото Куро-Аракская” керамика. Это показывает, что Садарак был одним из ранних поселений Куро-Аракской культуры. В Садараке были обнаружены керамические изделия почти всех периодов Куро-Аракской культуры. Аналоги черно-глиняных залощенных керамических изделий с

розовой подкладкой, Куро-Аракской культуры, известны из памятников Азербайджана, Южного Кавказа и Восточной Анатолии. Исследования показывают, что Куро-Аракская культура до появления черноглиняной керамики с розовой подкладкой прошла некоторые этапы. Керамические изделия с примесью мякины и с розовой подкладкой были древнейшими экземплярами Куро-Аракской культуры. Исследование Садарака и других раннебронзовых памятников Нахчывана наряду с рельсово-видными выявило новые формы древнейшей керамики Куро-Аракской культуры. Третий этап Куро-Аракской культуры представлен сероглиняными или же черноглиняными изделиями без подкладки.

Исследования показывают, что в эпоху раннего железа площадь поселения расширилась. Археологическими раскопками из поселения выявлены черные, серые и розовые керамические изделия. Эта

Foto - Foto - Photo 103

Foto - Foto - Photo 104

керамика характерна памятникам эпохи поздней бронзы и раннего железа. Исследование утверждает, что в эпохе среднего железного века и средневековья поселение продолжало бытовать (*Фото 63; Фото 65-68*).

Несомненно, что предыдущими исследованиями будут выявлены новые археологические факты, связанные с историей Садарака.

S A D A R A K

Foto - Фото - Photo 105

Foto - Фото - Photo 106

Foto - Фото - Photo 107

Foto - Фото - Photo 108

FOREWORD

The tower of regard of Nahchivan - Sadarak

On the title page of the newspaper "Oghuz yurdu", let out in circulation since 2000 as the first publishing body of Sadarak area, besides the basic name of the newspaper the slogan of the national leader of Azerbaijan of Haydar Aliyev people "Sadarak is the tower of regard of Nahchivan" has been specified. The slogan of the great leader which has been put forward in the beginning of 1990 was the highest estimation of firmness and heroism of citizen of Sadarak, shown resistance in territory of the Autonomous republic subject to the Armenian aggression.

Sadarak is the ancient settlement adjoining on three foreign states (Iran, Turkey and Armenia), located on the north-west of Nahchivan.

It is known that one of the major trading paths which are passing between the ancient countries of the East is Anatolia-Iravan-Nahchivan-Julfa-Tabriz communication. Sadarak is placed on this road (55-60 km from Iravan, 70-80 km from Nahchivan) and during the various periods has drawn attention of some historians, geographers and travellers.

In the territory of Sadarak in 1958, 1978 and 2000 various archaeological works has been spent, famous historians and archaeologists Veli Aliyev, Vali Bahshaliyev, Abbas Seyidov, Safar Ashurov, Namik Aliyev, Najaf Museyibli, Rasul Baghirov and others discovered interesting samples of material culture. And in new book Abbas Seyidov and Vali Bakhshaliyev notices that the territory of Sadarak has more ancient history.

VAGIF MAMEDOV

Member of the Union of Writers and Journalists of Azerbaijan

Foto - Фото - Photo 109

Foto - Фото - Photo 110

INTRODUCTION

The favorable natural environment of the Sadarak region has encouraged settlement for millennia. Research in the Sadarak region has revealed numerous archaeological sites dating to several periods [*Əliyev V.H. 1985, s. 61-67; Müseyibli N. 2003, s. 17-78; Aşurov S.H. 2003, s. 25-33*]. After the publication of the decree of the Chairman of the Supreme Mejlis of Nakhchivan AR, Vasif Talıbov, on the registration and protection of cultural and historical sites in the Nakhchivan Autonomous Republic in December, 2005, new archaeological research was performed in the Sadarak area, resulting in the dis-

Foto - Фото - Photo 111

Foto - Фото - Photo 112

covery of several new sites. These include several caves that may have been used for human habitation

[Baxşəliyev V.B. 2008, s. 286]. These newly discovered sites have also been published in the book «Encyclopedia of Nakhchivan sites».

Investigations at Neolithic and Chalcolithic settlements have provided important new information on economic developments in Nakhchivan as well as connections to the greater Ancient Near East. Until recently, Neolithic and early Chalcolithic levels had only

Foto - Фото - Photo 113

been excavated at Kultepe I, a settlement site. Archaeological survey in the vicinity of Sirab has also located numerous Chalcolithic sites, indicating that these early settlements are widespread throughout Nakhchivan, despite the lack of excavations. As a result, archaeological research in the settlement of Sadarak Kultepe, which has revealed a site with rich Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age levels, is particularly important.

The earliest material in the settlement of Sadarak dates to the Neolithic, although finds hint at an unbroken sequence into the Middle Ages. Further research should be able to provide evidence for both later and earlier periods of the Neolithic.

Archaeological research and data from medieval sources show that in the Middle Ages there was a city in this district. Previous work has revealed other city-sized settlements from the Early Iron Age. Our recent research indicates the presence of another Early Iron Age city-sized settlement. The site of Sadarak covers an area of more than 7 hectares. Research indicates that this settlement is the largest site from the Iron Age in the territory of Nakhchivan.

The growing number of archaeological sites in the

Foto - Фото - Photo 114

Foto - Фото - Photo 115

territory of the Nakhchivan Autonomous Republic that we have been able to document is a direct result of the generous support that we have received from the government. We are deeply grateful to the Chairman of the Supreme Mejlis Nakhchivan AR, Mr. Vasif Talibov for creating such favorable conditions for archaeological research in the region of Sadarak. We are also grateful to the Chairman of the Nakhchivan branch of the Azerbaijani National Academy of Sciences, the Academician Ismayil Haciyev and also to all the inhabitants of the village, who helped us during our excavations.

THE NEOLITHIC AGE

The cave Ajdakan is located north of Sadarak village, on a slope of the mountain Ucubiz, in a natural-cavity (**Photo 8, Photo 9**). Near to the cave there is a spring which dried up seven years ago. The length of the cave is 12 m, its width is 3-4.5 m, and its height is 2-2.5 m. Part of the cave's ceiling was damaged when a shell exploded and the exit was partially blocked. The cave ceiling has been blackened from hearth smoke. In the front of the cave, a small platform is located. Its interior was filled with wet soil.

Foto - Фото - Photo 116

Foto - Фото - Photo 117

Near the cave's exit, pottery from the early Middle Ages has been found. Research shows that this cave was used for settlement during this period. Excavation is necessary in order to locate more material from this cave. The archaeological materials found during survey at this cave can be dated to the III-VIII century AD. Caves in favorable locations on mountain slopes close to the Sadarak plain have probably been settled since the Neolithic.

As part of our research, we reanalyzed artifacts held in the Sadarak Region Museum of History, including two stone axes. One of them is made of a black, triangular cobble with an oval aperture drilled into the surface of the axe head (*Photo 12,1*). The second tool is made from a brown, oval cobble with a round aperture drilled into the surface of the axe head (*Photo 12,2*). The third tool was given to us by the inhabitants of Karaagac village (*Photo 13*). Analogous tools are known from Neolithic and Early Chalcolithic sites from Turkey. This stone hoe is made from a black cobble with a small oval aperture is drilled into its top. There are traces of wear visible on the hoe. Similar tools were found in layer «16» of the excavations at Kultepe I [*Həbibullayev O.H. 1959, s. 40, tablo 8, 1*]. Some related small drilled stone axes were found in the Early Chalcolithic layers of Kultepe I [*Abibullaev O. A. 1982, tablo IV, 1-3, 12*]. However, the Sadarak examples differ slightly from the Kultepe ones. The stone tools revealed from Sadarak are well burnished. In our opinion these tools probably date to the Late Neolithic. Our research indicates that all these tools come from the settlement of Sadarak. These finds show that since the Neolithic, agriculturalists have settled in Sadarak, pursuing sedentary life.

To date, few Neolithic sites have been excavated in Nakhchivan. The importance of these chance finds from Sadarak, however, should encourage further research.

Foto - Фото - Photo 118

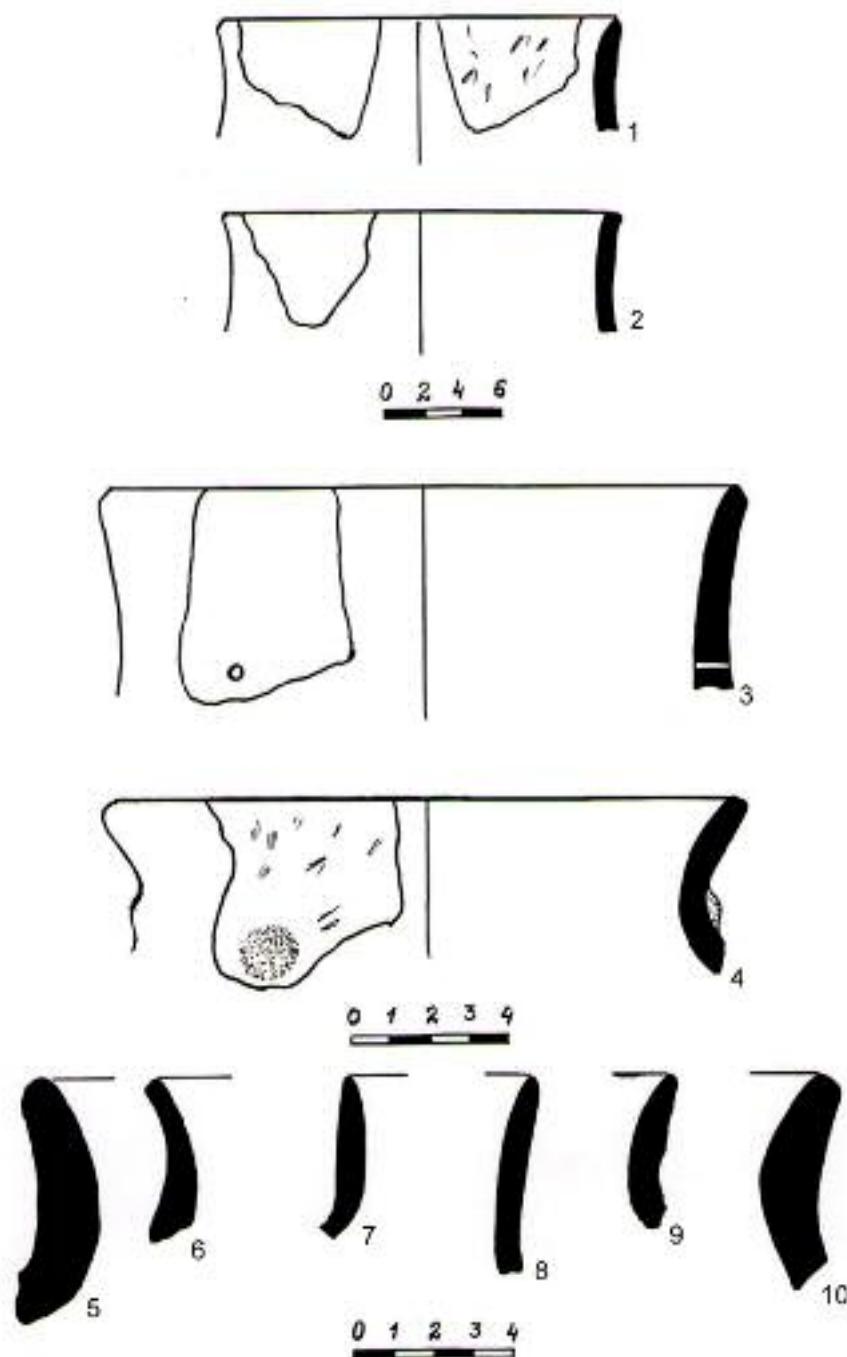
THE CHALCOLITHIC AGE

In 2010, another site in Sadarak region was excavated. The settlement is located east of the village of Karaagac in Sadarak region, on the Sadarak plain. The landscape of the area is characterized by small hills and irrigation channels. The site had been damaged during irrigation work. The archaeological materials which villagers found during agricultural work are stored now in the Sadarak Region Museum of History. These archaeological materials date to several different periods, from the Chalcolithic to the Middle Ages. Villagers call this site "Kultepe" or the «City district». Most of the ancient settlement lies beneath cultivated fields and has been damaged, the area which remains is 4-5 hectares in size. It is necessary to note that several archaeological finds remain in houses in Karaagac village. During our work at the site, the villagers gave some of these to us. Our initial investigation of the site consisted of systematic collection of surface archaeological material. Most of the materials we recovered are pottery sherds from different periods and stone tools. Among the finds, pottery from the Late Bronze and Early Iron Age prevailed. Massive quantities of Iron Age pottery were found across the entire site. However, smaller quantities of Chalcolithic and Early Bronze Age ceramics were also recovered.

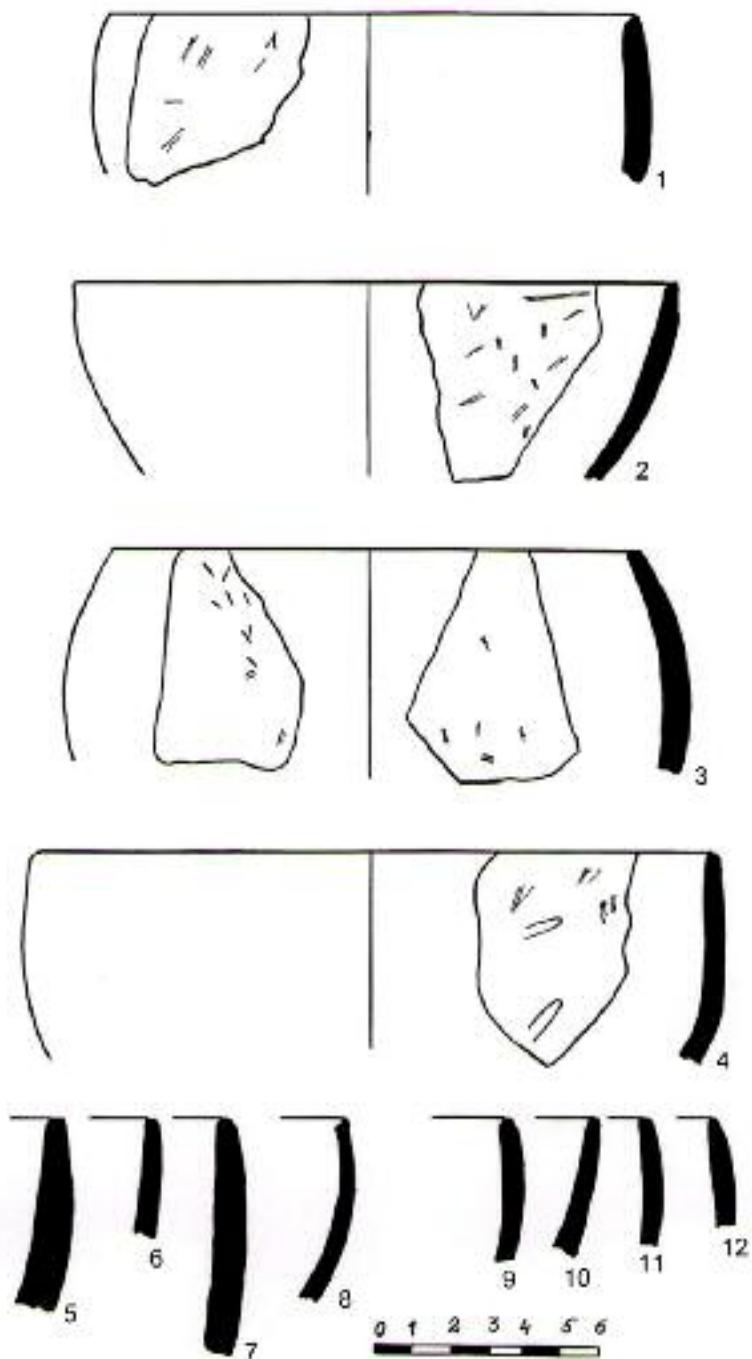
The Chalcolithic ceramics include red and buff wares. Some of the pottery is decorated with red paint.

The majority of the pottery is made of clay with chaff temper. However some vessels have sand temper. Pottery types include jars, cups and bowls. The external surface of some of the sherds is well smoothed, while others are slightly burnished (**Photo 15**, **Photo 17-28**, **Photo 30**).

The jars are of various types. Some of them have a cylindrical neck, with a rounded, everted rim (*Fig. 1, 1-3*). One of the jars is chaff tempered. It is of a well fired buff ware and has been smoothed (*Fig. 1, 1*). The body of the second jar has been decorated with brown paint (*Fig. 1, 2*). One of the jars has a red painted interior and has been well-smoothed. This jar is made from a well-fired buff ware with sand temper and with a well-smoothed exterior surface. On the neck of this vessel a small hole (*Fig. 1, 3*) was drilled. Similar jars with cylindrical necks are known from Zirincli, Şorsu, Karatepe [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, *şəkil 3, 4,5; şəkil 4, 9-10; şəkil 10, 5*], Xalac [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, *şəkil 2, 2*], Ovçulartepesi [Baxşəliyev V., Marro C., Ashurov S. 2010, *tablo XXVII, 1; tablo XXXVIII, 1; tablo XL, 2*], Böyük Kesik [Müseyibli N. 2007, *tablo 13, 8; tablo XIV, 2*] and from other sites. The second type of jar has a short neck. The bottom part of the neck is decorated with a knobbed ornament. It is made of clay with chaff temper (*Fig. 1, 4*). Other jars are made of clay with chaff temper in buff or red wares (*Fig. 1, 5-10*). Some jars are characterized by large amounts of straw temper (*Fig. 1, 10*). However the surface of all vessels is well smoothed on the interior and exterior. On the surface and the interior of the rim of some of the jars were traces of red paint. Analogs of jars with a short neck and everted rim (*Fig. 1, 4, 5, 10*) are known from Kultepe I [Абидуллаев О.А. 1982, *tabl. IX, 1-4*], Leylatepe [Akhundov T. 2007, *fig. 10, 7*], Böyük Kesik [Akhundov T. 2007, *fig. 16, 3*] Yanıktepe [Burney C.A. 1958; Burney C.A. 1962; Күшнәрәевә К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 с. 45, *рис. 17, 4*], Dogubeyazit [Marro, Özfirat 2005, *pl. VI*,

Şəkil - Рис. - Fig. 1.

Şəkil - Рис. - Fig. 2.

4] Norşuntepe [*Gülçur S.* 1988, *tabl. 15, 1; tabl.55, 3; tabl. 66, 18*], Arslantepe VII [*Frangipane M.* 2000, *fig. 2, 22*], Degirmentepe, Hanago [*Marro 2007, pl. V, 4*], Sarıgül [*Marro 2007, pl. VIII, 5*] and other sites. The jars decorated with knobbed ornaments under the rim are characteristic of Ovçulartepesi.

Bowls have various forms. The first type is characterized by a convex shape with a rounded, inverted rim (*Fig. 2, 1, 3, 5, 6, 8, 9, 11, 12; Fig. 5, 1, 2*). These bowls are all made of clay with chaff temper and are well fired. On the exterior and interior surfaces, traces of chaff are visible. Both interior and exterior surfaces have been smoothed. The rim of the second type of vessel is slightly inverted (*Fig. 2, 2*). This bowl is made of clay with chaff temper, well fired and with interior and exterior smoothing. The surface of some bowls is painted red (*Fig. 2, 6*). The third bowl has a cylinder-cone form. Only one example of this bowl has been found. It is made of clay with rough straw temper and red ware. Visible on the bowl's surface were traces of chaff temper (*Fig. 2, 4*). The fourth type of bowl has a cone-shape (*Fig. 1, 10; Fig. 3, 1, 2, 4; Fig. 5, 4*). The rim edge of some of these bowls is slightly in-turned and rounded (*Fig. 3, 1, 2*). Some bowls are made with sand temper and others with chaff temper.

One of the bowls of the cylinder-cone form differs from the others. This bowl is made of clay with fine sand temper and both the interior and exterior surfaces have been well smoothed (*Fig. 4, 4*). On the exterior surface traces of red paint are visible.

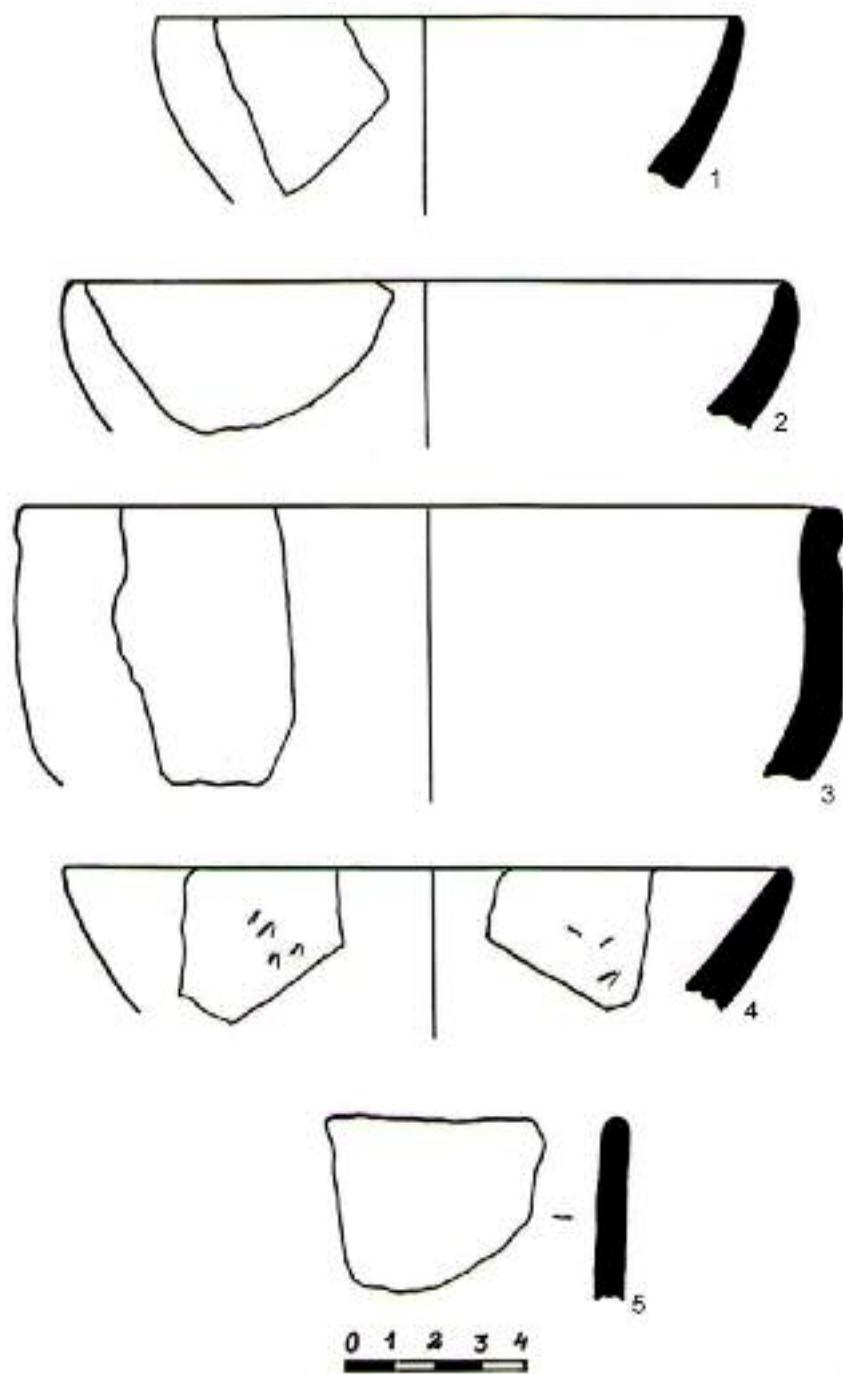
The fifth bowl type is characterized by a straight rim (*Fig. 3, 3; Fig. 4, 2, 3*). One of them is made of buff ware with sand temper, and a well-smoothed surface. The inside of this bowl is well burnished and grayish in color (*Fig. 3, 3*). Other bowls are made of clay with chaff temper. One such bowl has a gray exterior with a pink slip on the interior. The vessel is well smoothed on both the interior and exterior and not burnished (*Fig. 4, 3*).

The second bowl is well fired and has ochre paint on the interior and exterior (*Fig. 4, 2*).

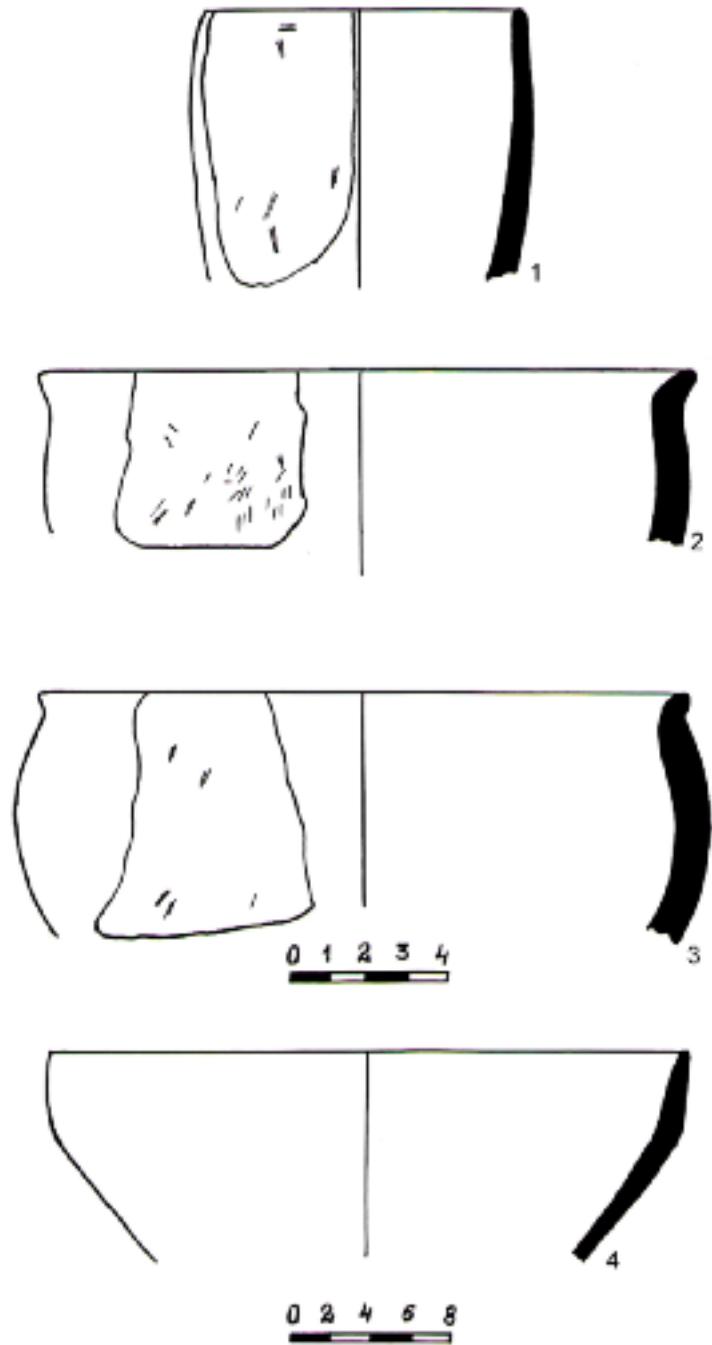
Analogous bowls are known from Kultepe I [Абидуллаев О.А. 1982, *tabl. IX*], Xalac [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, *şəkil 12; şəkil 13; şəkil 14*], Zirincli, Şorsu [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, *şəkil 3, 1-2; şəkil 5, 2-4*], Ovçulartepesi [Baxşəliyev V., Marro C., Ashurov S. 2010, *s. 103-142*; Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, *table VII, 1-2*], Keçili [Нариманов И.Г. 1987, *рис. 35, 11*], Böyük-Kesik [Müseyibli N. 2007, *table. XXIII*], Ilanlıtepe in Azerbaijan, Tülinetepe, Kurban Höyük in Anatolia, Sioni [Simon Connor and Antonio Sagona. 2007, *pl. 4*] and Aratashen [Giulio Palumbi. 2007, *fig. 2, 2, 4*] in the Southern Caucasus and other sites [Кушинарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, *c. 41-50*]. Everted rim bowls are known from Xalac, Ovçulartepesi and Böyük-Kesik. Bowls with cone-shaped bodies and rounded rims are known from Ovçulartepesi [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, *pl. XVI, 2, 3, 5*], Yanigtepe [Burney C.A. 1962, *p. 137*; Burney C.A. 1964, *p. 57*; Кушинарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, *рис. 17, 1-2*], Göytepe [Brown T.B. 1951, *p. 21-22, fig. 4-5*; Кушинарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, *рис. 16, 10*], Böyük-Kesik [Müseyibli N. 2007, *tabl. I, 2-5*], Leylatepe [Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, *fig. IV, 21*], and also from sites in East Anatolia [Marro C. 2005, *pl. II, 1-4*].

Two examples of cylindrical vessels are present (*Fig. 4, 1; Fig. 5, 3*). They are made of yellow ware with chaff temper. The interior of one vessel is decorated with red paint (*Fig. 5, 3*). Close analogues of cylindrical vessels are known from Ovçulartepesi [Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, *table XVIII, 5*]. Cylindrical form vessels are known also from Xalac [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, *s. 72*], Kultepe I [Абидуллаев О.А. 1982, *s. 291, table XI, 3, 5, 6*], and Kurudere [Кушинарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, *рис. 13, 13*].

Additionally, there were three sherds of cylindri-

Şəkil - Рис. - Fig. 3.

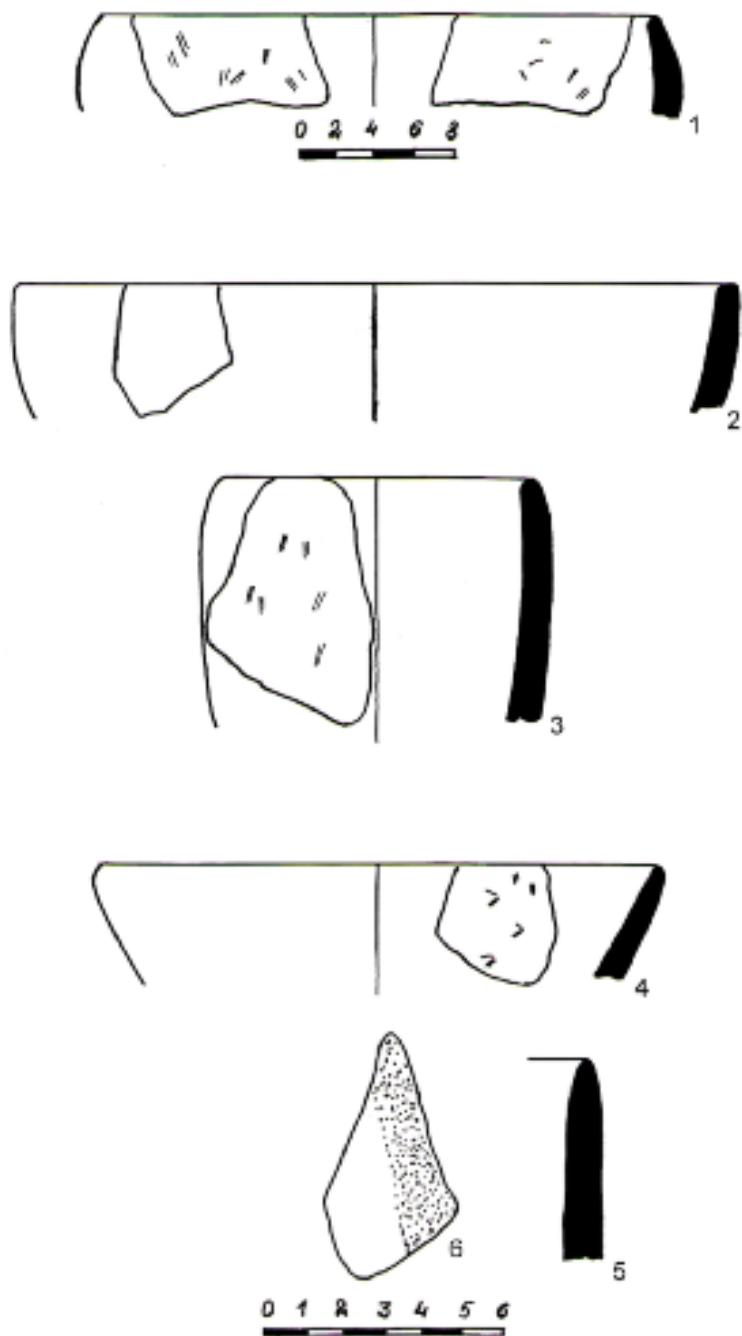
Şəkil - Рис. - Fig. 4.

cal vessels. One of them is made of buff ware and the others are made of red ware. The surfaces of the vessels are painted red (*Fig. 5, 5, 6*). On one vessel, traces of red paint in the form of a wide strip are preserved (*Fig. 5, 6*). This vessel is represented by small fragments and consequently determining its form is difficult.

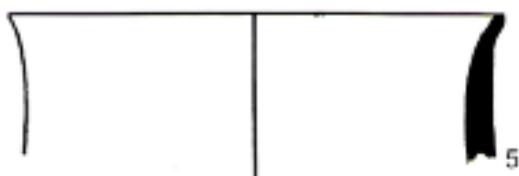
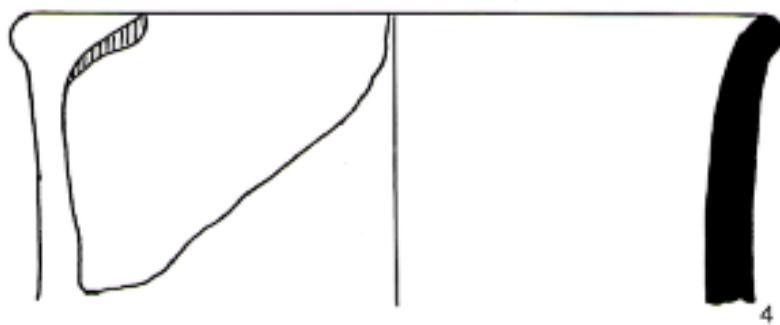
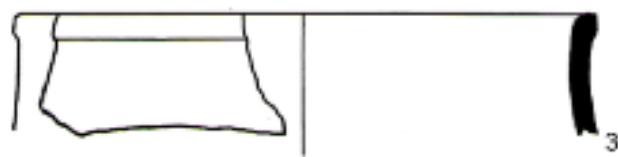
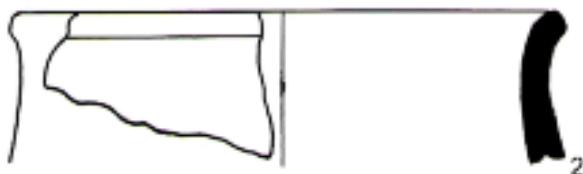
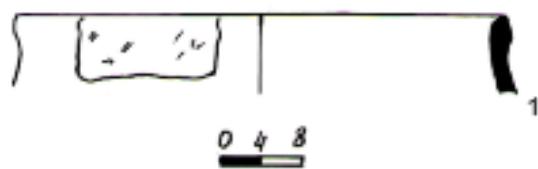
Parallels to the chaff-tempered, chaff-faced Chalcolithic ceramics from Sadarak are known from Kultepe I [Абидұллаев О.А. 1982, с. 66-67], Ovçular tepesi [Marro Č., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, с. 48-54, Алиев Н.Г. 1988, с. 12; Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, с. 63-78], Aşağı Daşarx, Zirincli, Çay Ağzı, Şorsu, Sürümçek [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, с. 5-20] and other sites in Nakhchivan. Other parallels for these forms are also known from Southern Azerbaijan, elsewhere in the Southern Caucasus and East Anatolia. A small quantity of the pottery from Sadarak is decorated with comb-like incising. Similar ceramics are also known from previous surveys [Алиев В.Г. 1986, с. 5-11]. Archaeological research has established that at Sadarak buff and red wares predominate. Additionally, painted forms are also present. The technological features of these painted ceramics are similar to those known from Xalac. Only one example of Xalac-style painted pottery is present in this settlement. Other examples of painted decoration use a red or brown color. Some examples are burnished. One of these examples has a pink interior slip, and three have a gray interior slip. Of course, similar wares are characteristic of later Kura-Araxes assemblages. These examples testify to a certain continuity between Chalcolithic and Kura-Araxes cultures. On the neck of one of the jars with a pink slip a small drilled aperture is present. Ceramic analysis suggests that this vessel is local and not imported. In our opinion, therefore, the designation of the Late Chalcolithic cultures of the Southern Caucasus as the «Culture of Sioni» in the archaeological literature is misleading [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, с. 70-71; Baxşəliyev V., Novruzov Z.

2010, s. 22]. However, it is necessary to distinguish those vessels with drilled bodies that date from earlier period than the ceramics of Sioni. Extremely early examples of similar ceramics with chaff temper made of red and buff wares are well-known from sites in Nakhchivan. The red and buff ware ceramics of Sadarak share identical features with the ceramics from Ovçulartepesi. However, Sadarak does not exhibit the full variety of ceramics that are found in Ovçulartepesi, probably because this settlement has not yet been subjected to horizontal excavation. Archaeological research has documented the prevalence of buff and red wares at Sadarak. In the section above, we have indicated that similar ceramics are characteristic of other sites in Nakhchivan. Red or brown painted pottery has also been found at Xalac, and in Iranian Azerbaijan it is known from Yanıqtepe, Göytepe, Kultepe, Livar and other sites [Stephan Kroll. 1984, p. 23]. Research shows that similar ceramics are characteristic for sites in southern Azerbaijan [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, s. 24].

Survey and excavation at Chalcolithic sites, and comparative research elsewhere, show that several early Chalcolithic traditions continued into the Late Chalcolithic. Several pottery forms attested at Kultepe I, continued into the Late Chalcolithic, and are present at sites including in Ovçulartepesi, Xalac and Sadarak. This indicates strong cultural continuity. The research of 2010 has revealed numerous Chalcolithic sites, suggesting that during the Chalcolithic period, people in the region were engaged in nomadic cattle breeding and apparently, participated in the search for raw materials over an extensive territory [Baxşəliyev V., Novruzov Z. 2010, s 30]. One surprising conclusion from our research in 2100 is the earlier date we can assign to many of these Chalcolithic sites. On the basis of ceramic comparisons, Chalcolithic pottery can be dated to the second half of the fifth millennium BC.

Şəkil - Рис. - Fig. 5.

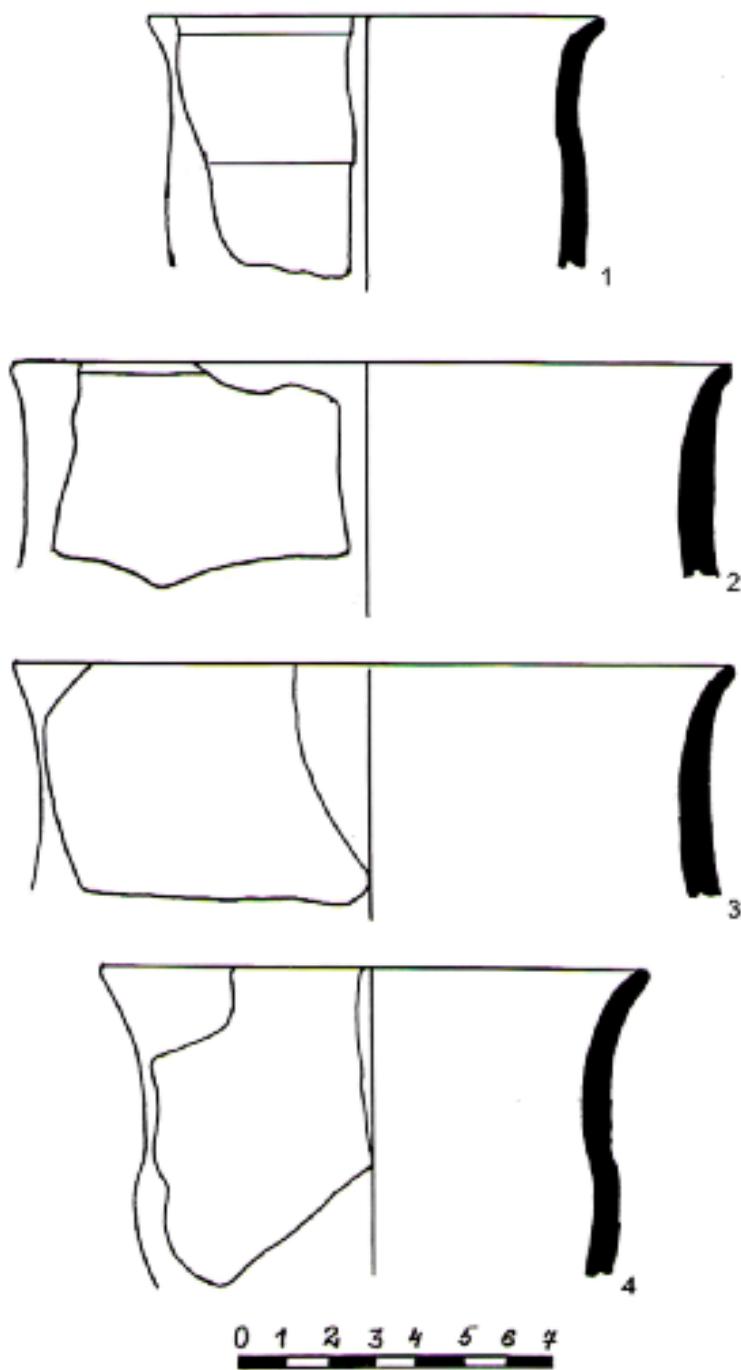
Şəkil - Рис. - Fig. 6.

THE EARLY BRONZE AGE

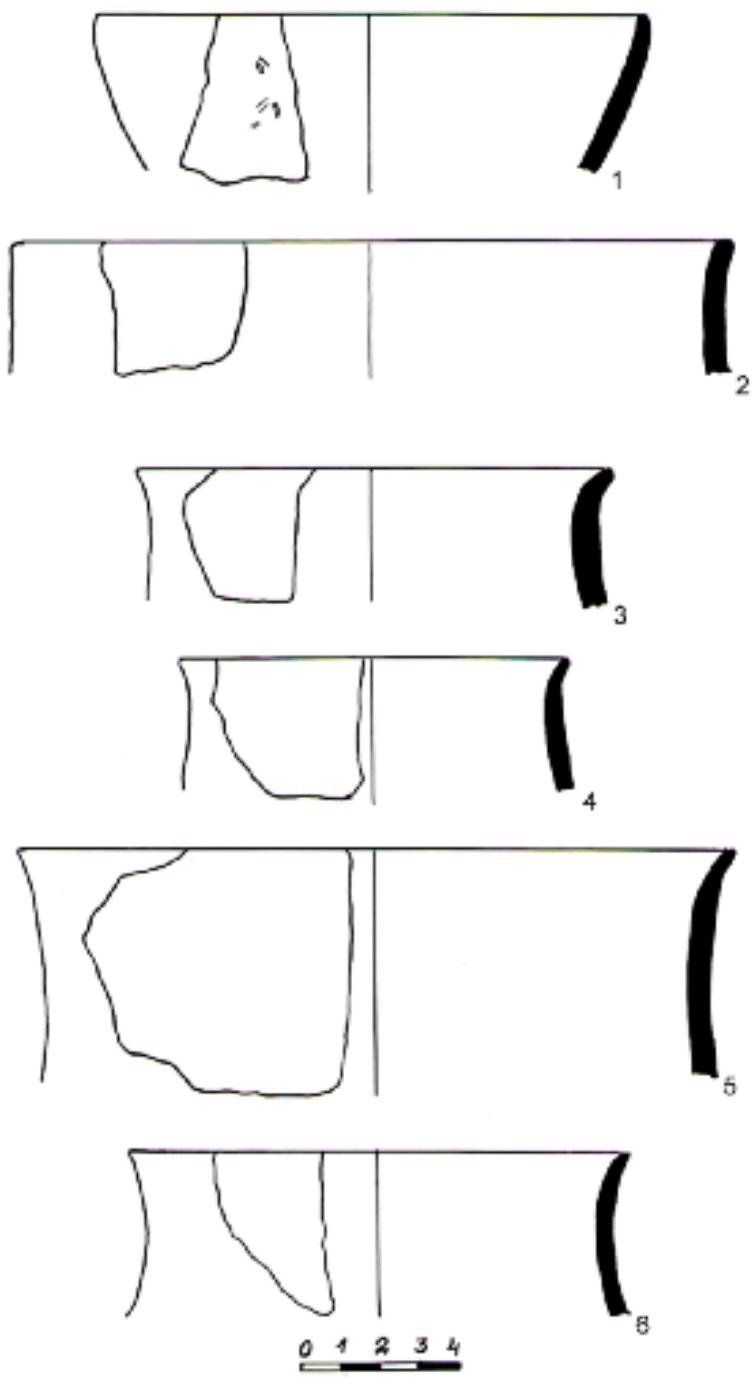
The Early Bronze Age in Azerbaijan is generally known as the Kura-Araxes period. In Azerbaijan [Исмайлзаде Г. 2008; Musayev D. 2010; Hüseynov M., Kazimov Ə. 2010; Lyonnet B., Guliyev F. 2010], including Nakhchivan, numerous sites characterized by Kura-Araxes material culture have been discovered [Seyidov A.Q., 2000; Baxşəliyev V.B., 2007; Baxşəliyev V.B. 2008; Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseynova S.A., Əliyeva

F.A, Əliyev O.K. 2010; İbrahimli B. Qədirzadə H. 2008]. Sites of all phases of the Kura-Araxes period have been located, surveyed and excavated in Azerbaijan [Абидуллаев О.А. 1982; Алиев В.Г. 1986; Сеидов А.Г. 1993, 2002; Aşurov S.H. 2002; Cəfərov H.F. 2000; Baxşəliyev V.B., 2007]. Archaeological material from the Kura-Araxes culture in Azerbaijan includes the remains of settlements and of cemeteries.

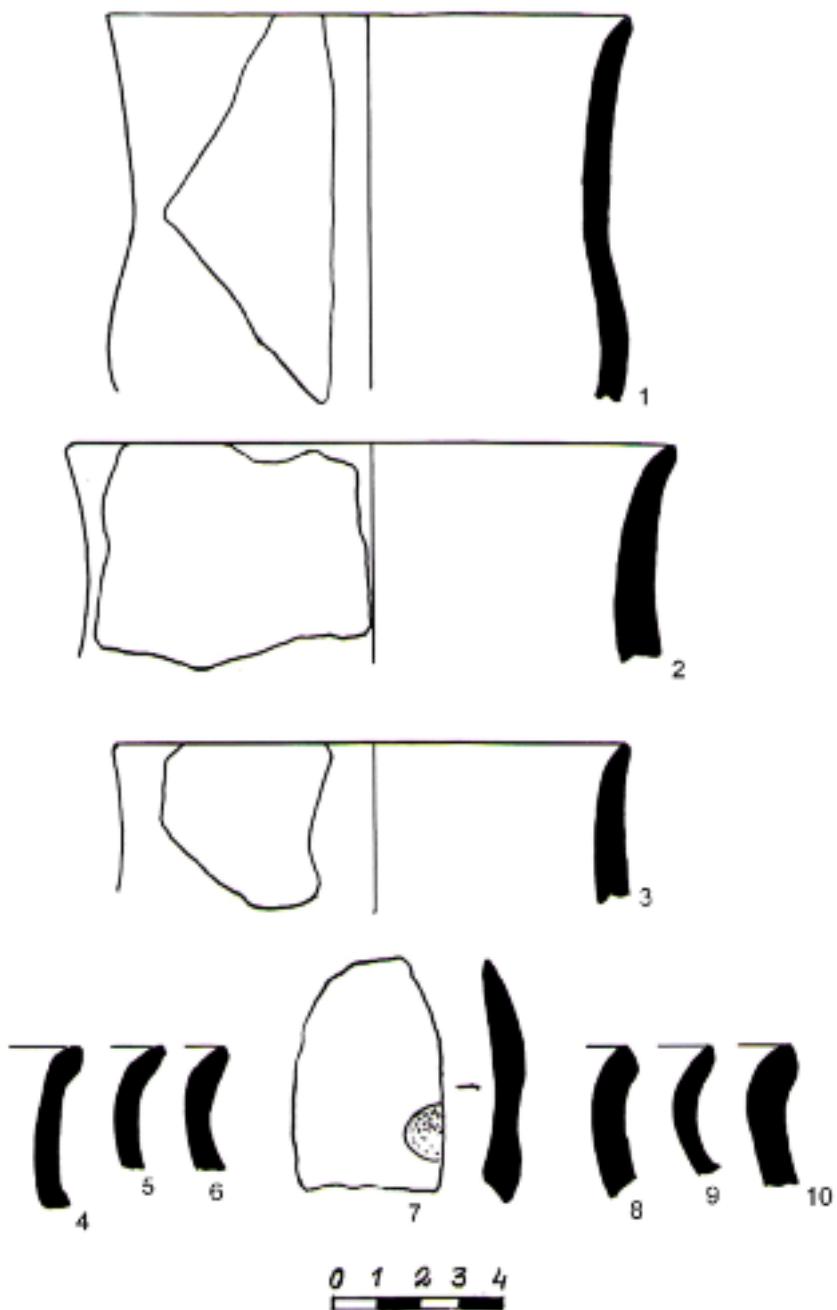
Some of the pottery recovered from Sadarak could be dated to the Early Bronze Age (**Photo 31-36, Photo 38-44**). This includes both Kura-Araxes pottery discovered during survey and that held in the Sadarak Region Museum of History collections. The oldest materials include black ware with a pink or gray slip. They are made from clay with chaff temper. Only two examples of this ware are present. One of them is a jar fragment, with a conical neck and an everted rim (*Fig. 6, 1*). This ceramic is black with a pink slip. On the vessel's interior traces of chaff temper are visible, but similar traces cannot be seen on the exterior. The jar's surface is not burnished. The second example is a fragment of a cone-shaped bowl with an inverted rim. The bowl's shape is reminiscent of Chalcolithic examples. The exterior of the vessel is buff, with a grayish interior, both of which are well-smoothed. On the exterior surface are traces of chaff temper (*Fig. 8, 1*). These sherds represent some of the oldest examples of Kura-Araxes ceramics, termed "Proto Kura-Araxes" in the literature [*Marro C. 2008, p. 14-15*]. Similar ceramics in Nakhchivan are found in Ovçular-tepe [*Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54*], Maxta, Kultepe I [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 78*], and also in Şor tepe and Aşağı Daşarx. The Proto Kura-Araxes ceramics has also been found at Karahacı and Cüttepe in the Mugan-Karabakh plain. [*Cəfərov H.F. 2000, tabl. 8, 5, 11*]. We note that in Azerbaijan several different types of Proto Kura-Araxes decorations are present. One type of decoration uses a comb-like ornament, while another common type features lug ap-

Şəkil - Рис. - Fig. 7.

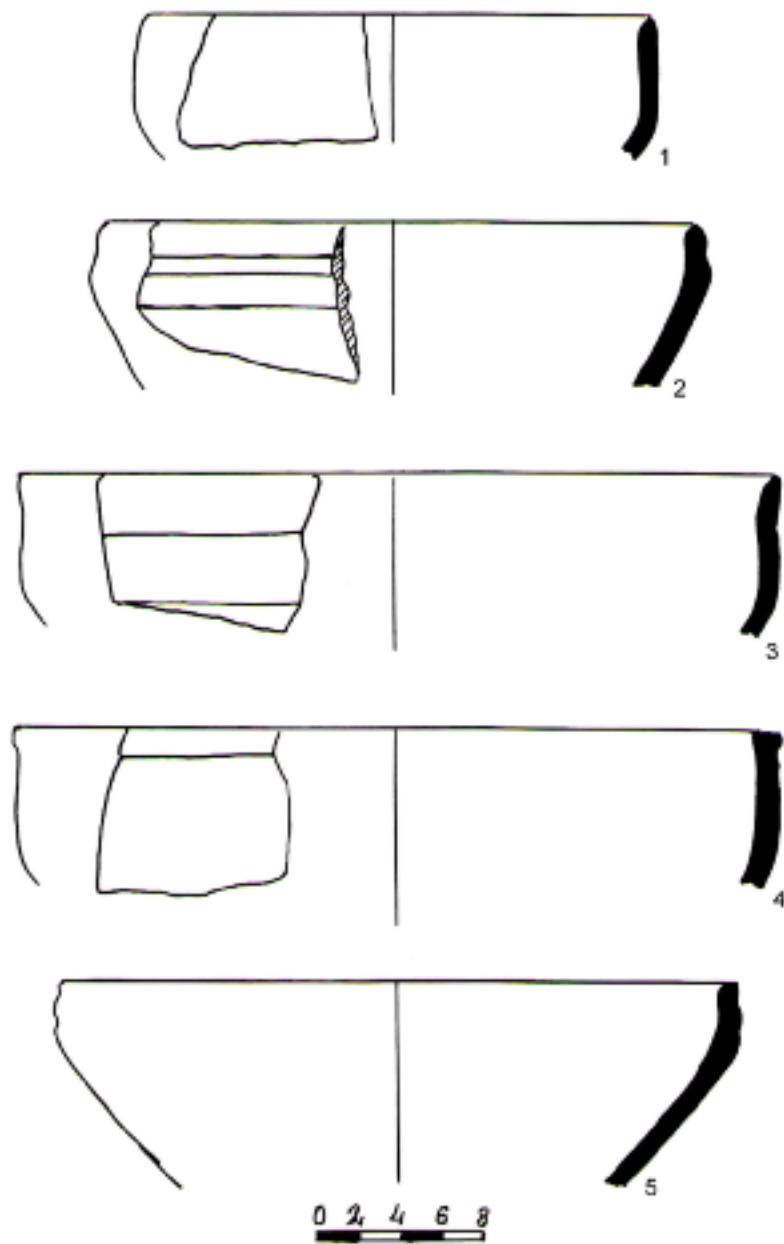
Şəkil - Рис. - Fig. 8.

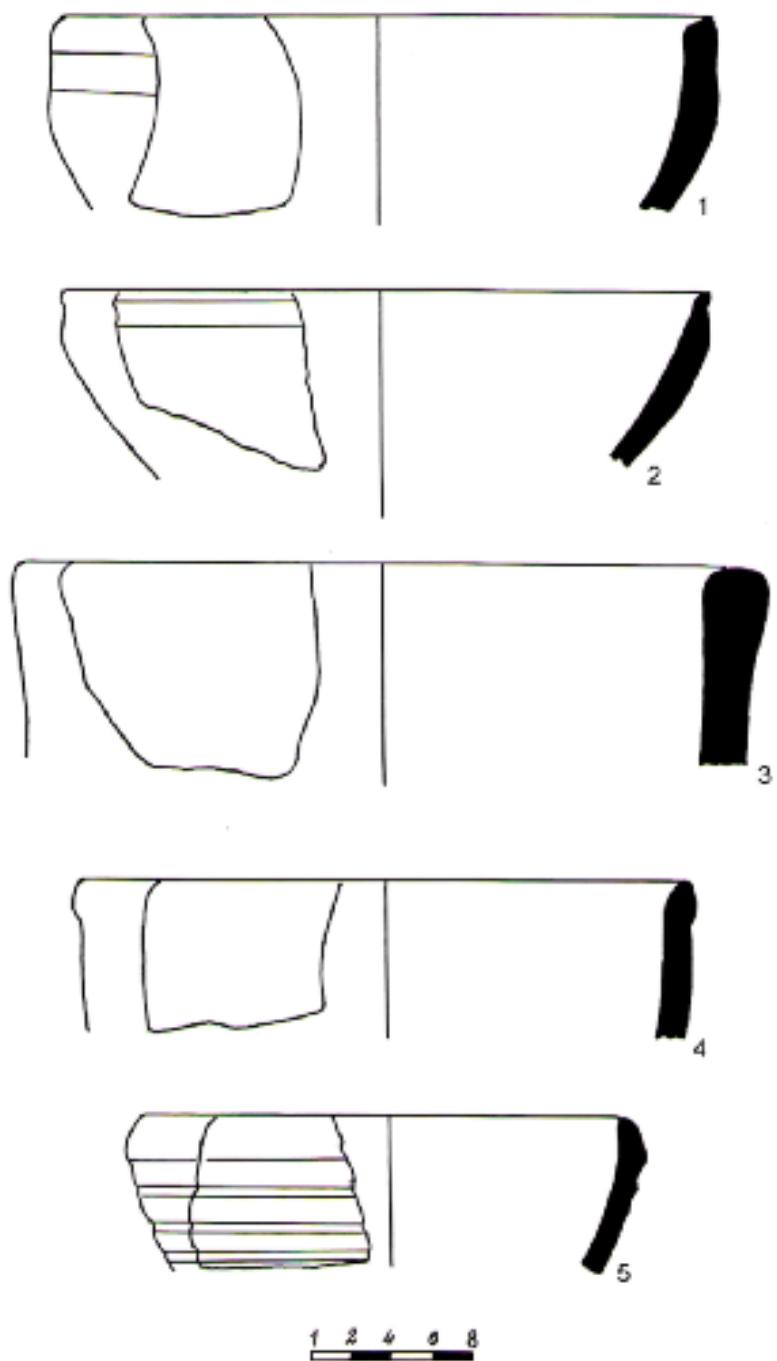
Şəkil - Рис. - Fig. 9.

pliqués. One group of pottery is made from clay with a chaff temper [Нариманов И.Г. 1987, с. 137; Cəfərov H.F. 2000, *tabl.* 8, 5, 11]. As has been noted above, some Chalcolithic vessels have characteristic elements of Kura-Araxes ceramics, including a pink slip. Undoubtedly, these examples date to the transition period from the Chalcolithic to the Early Bronze Age, and may suggest some overlap between these traditions. Proto Kura-Araxes ceramics from sites in East Anatolia are known from Dogu Beyazit [Marro, C. and A. Özfirat. 2003, p. 391, *pl.V*] and Chetenli [Marro C. and A. Özfirat. 2005, *pl.IV, 3, 4*]. Similar ceramics have also been found at sites in the vicinity of Marand. The area of distribution of ceramics of this type covers East Anatolia, Southern Azerbaijan, and comprises part of the Araxes plain, including Nakhchivan. In our opinion, this region was one of the centers of this culture. Our new research indicates that very early examples of Kura-Araxes ceramics were present here.

The second group of pottery is made of black ware with a pink slip. The exterior surface of this pottery is black, while the interior is pink. Pottery of this kind from the Sadarak Region Museum of History has so-called «Nakhchivan lugs». Archaeological research has indicated that similar ceramics appeared at an early stage of the Kura-Araxes period. Pottery from Sadarak settlement has an everted rim and a cylindrical neck (*Fig. 6, 2-4*). Some of them have burnished exteriors (*Fig. 6, 3*), and others have burnished interiors (*Fig. 6, 4*). Traces of red paint remained on the edge of the rim. One of the jars has a red slip. The interior and exterior surfaces of this vessel are well-smoothed (*Fig. 7, 2*). The interior and the rim's edge are painted chestnut (*Fig. 7, 3*). One example with a pink slip from the Sadarak Region Museum of History is ornamented with a spiral decoration (*Photo 33*). The spiral ornament is one of the earliest decoration types of Kura-Araxes ceramics. Similar ornaments are known from other sites in Azerbaijan, including

Şəkil - Рис. - Fig. 10.

Şəkil - Рис. - Fig. 11.

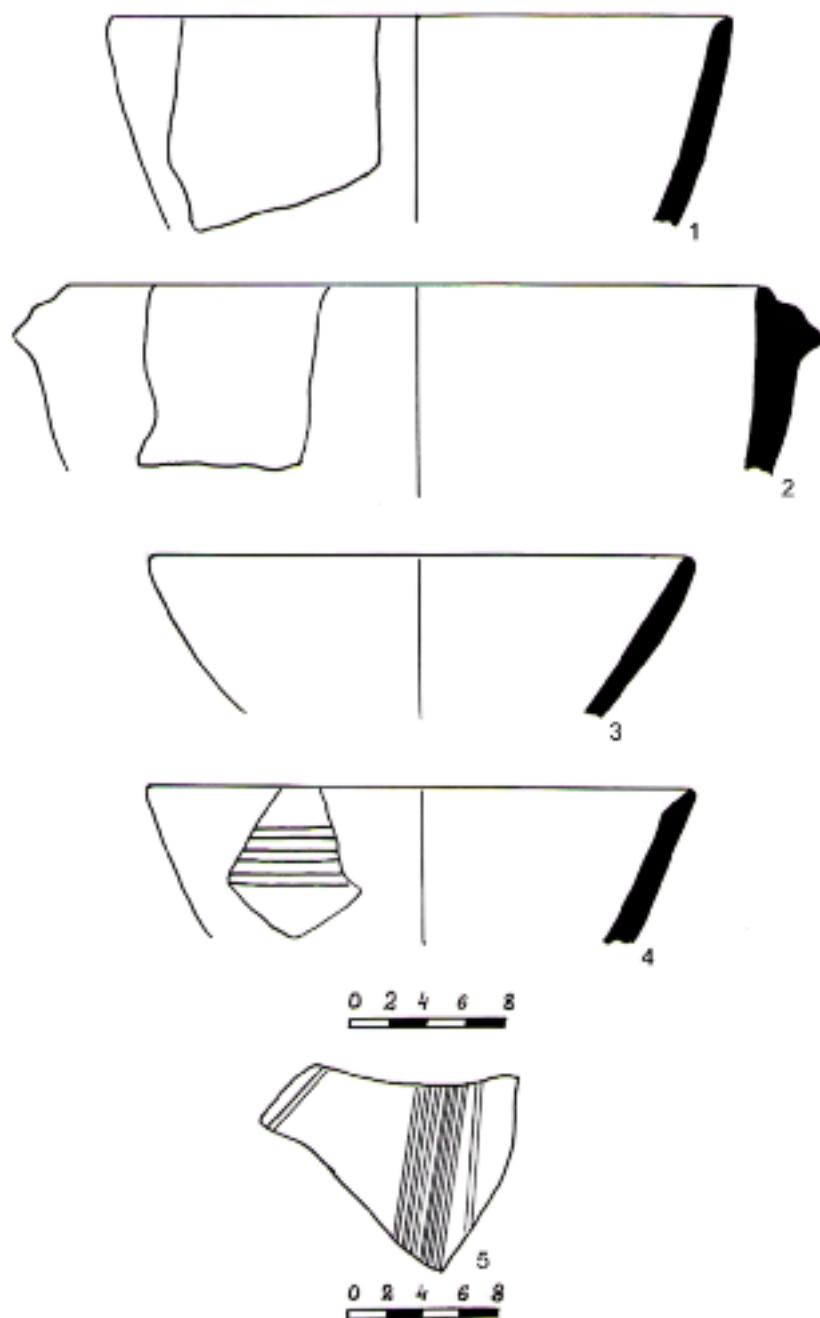
Nakhchivan [Aşurov S.H. 2002, *tablo XI, tablo 13*]. They are known also from sites in the Southern Caucasus and East Anatolia [Күшнәрәвә К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, s. 67, рис. 21].

Some examples have incising with geometrical motifs. Among them is one motif with parallel short hyphens enclosed with straight lines (*Photo 34*). The presence of spiral ornaments on pink-slipped pottery is considered characteristic of the second stage of Kura-Araxes culture [Күшнәрәвә К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, s. 122]. However similar ornaments are known from an early stage of the Karaz culture. C. Burney suggested that most Karaz ceramics belong to an early stage of Kura-Araxes culture [Burney C.A. 1958, p. 182-189]. Further comparisons indicate that this spiral decoration occurs during all periods of the Kura-Araxes culture. Ancient examples of a spiral ornament are known from Kultepe I [Абидуллаев О.А. 1982, *tablo XIX, 4*] and Göytepe [Brown T.B. 1951, s. 89; Күшнәрәвә К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, s. 90, рис. 35, 32].

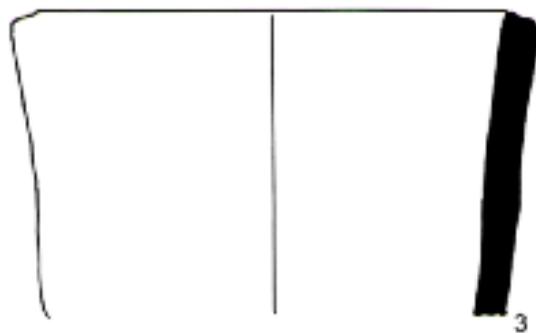
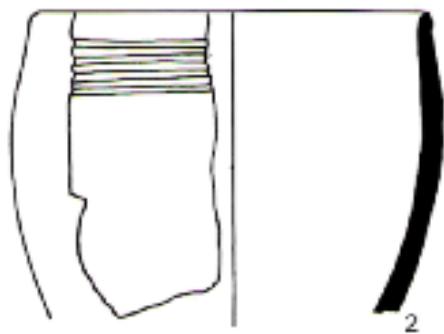
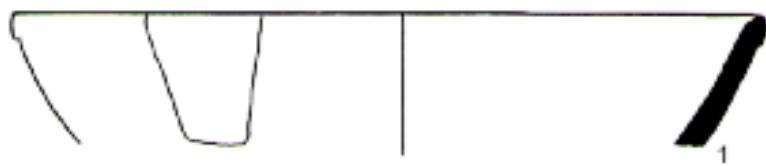
Similar ceramics in Nakhchivan were found at Kultepe I [Абидуллаев О.А. 1982, s. 125-136], Kultepe II [Сеидов А.Г. 1993, s. 103; Aşurov S.H. 2002, s. 43-64], Maxta [Aşurov S.H. 2002, s. 44-53], Ovçular tepesi [Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro C. 2009, p. 55], Arabengice [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 19-46] and at other sites. Similar ceramics often occur in Early Bronze Age sites in Nakhchivan. In East Anatolia, Kura-Araxes ceramics with Nakhchivan lugs are known from Çetenli and Muradie [Marro C. and A. Özfirat. 2005, s. 326-327, *tablo VII*]. Pottery with red slip is known from Güzelova [Koşay H.Z., Vary H. 1967, *Lev. XIV*], Plur [Koşay H.Z., Vary H. 1964, *Lev. XV*], Sos Höyük [Sagona 2000, 329 vdd], Karaz [Koşay H.Z. 1959, s. 389], Qaragündüz [Sevin Veli and Aynur Özfirat. 2001, fig. 8], Cinis Höyük [Aalparslan C. 2008, s. 69] and other sites. Similar Kura-Araxes ceramics in the Urmiah basin are attested at Göytepe [Brown T.B. 1951, s. 34] and Yanıqtepe

[*Burney C.A. 1962; Burney C.A. 1964*]. Recent investigations have documented numerous Kura-Araxes sites in the Araxes valley of Iranian Azerbaijan. Our visit to this area allowed us to see that ceramics with a pink slip are also characteristic of these sites.

Several works have considered questions of the nature and formation of the Kura-Araxes culture [*Кушинарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 60-160; Seyidov A.Q. 2003, с. 14-125*]. Several of these works have focused on issues of chronology [*Lyonnet B. 2000, p. 299-320; Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 82-87; Ashurov S.H. 2002*]. Recently as part of this research some aspects of absolute chronology have been defined for the Kura-Araxes. Charcoal analysis from Early Bronze Age horizons of Kultepe II has shown that the earliest levels date to 3360-3335 BC [*Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 86*]. Charcoal analysis from Maxta and Kultepe I indicate the origins of this culture around 3316 BC [*Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p. 87*]. At Ovçulartepesi, charcoal samples have been taken from levels in which the ceramics with a pink slip has been found. The C14 determination indicates a date around 3320 BC for this horizon. M. Frangipane and G. Palumbi have stated that typical black-red wares appeared in the Late Chalcolithic Age during the middle of the IV millennium BC. During this period in Arslantepe and Tepecik there is influence from Late Uruk and other southern traditions [*Frangipane M., Palumbi G. 2007, p. 234*]. However, these vessels lack the characteristic chaff temper. Other researchers have noticed that similar ceramics appeared in Central and East Anatolia in 3700-3400 BC [*Frangipane M., Palumbi G. 2007, p. 253*]. It seems that Frangipane and Palumbi's black-red wares are identical to our black ceramics with a pink slip. Research in the Kura-Araxes layer of Kultepe II in Nakhchivan has focused on defining the site's stratigraphy. My own participation in this excavation allows me to state that the black ceramics with a pink slip

Şəkil - Рис. - Fig. 12.

0 2 4 5 8

0 1 2 3

Şəkil - Рис. - Fig. 13.

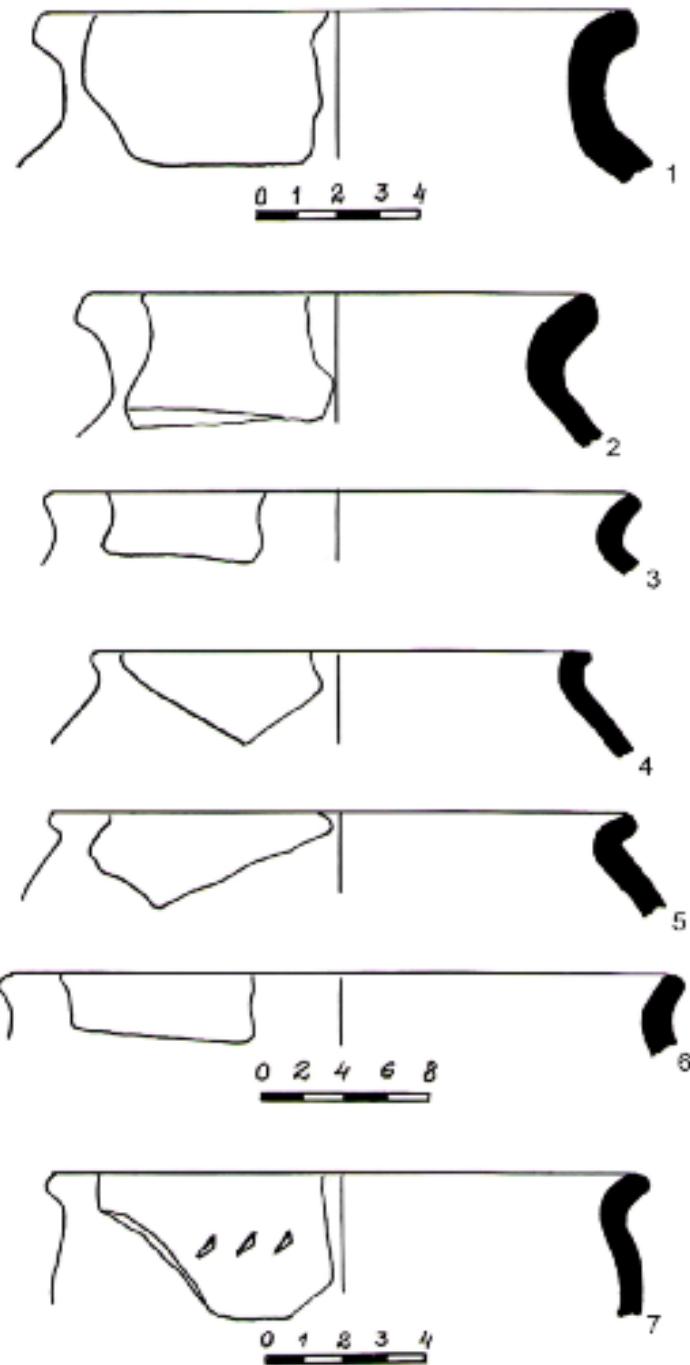
appeared during the second stage of Kura-Araxes culture in Kultepe II [Ceudob A.I. 1993, s. 103; Bakhchaliyev V., Marro C. 2009, s. 11-16]. The earliest stage of Kura Araxes ware at Kultepe II has ceramics of characteristic gray or black burnished ware. And below this layer there was pottery with chaff temper. In Şor tepe [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, foto 108, foto 109], Maxta Kultepe I [Aşurov S.H. 2002, s. 118, tablo V, 1-3] and Xalac [Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 17] there were also examples of similar pottery with comb-like decoration. Research shows that black ceramics with a pink slip did not appear at the beginning of the Kura-Araxes sequences. Rather several stages prior to its appearance have been elucidated in excavations in Nakhchivan.

Two examples represent a third group of ceramics. These sherds are red ware and were not completely oxidized (Fig. 8, 3; Fig. 9, 8). One of them is burnished on the exterior, and another on the interior. It is interesting to note the variety of colors found among Kura-Araxes wares at Sadarak. Along with the red and black wares are found examples of brown and buff wares. Similar ceramics have been encountered at other EBA sites in Nakhchivan. Research at Ovçular tepesi and Duzdag has shown that in the early stage of Kura-Araxes culture red ware ceramics were present. Additionally, some of the pottery from Ovçular tepesi had a chaff temper. «Nakhchivan lugs» and buff ware with a chaff temper have also been found in earlier excavations at Ovçular tepesi. Several brown and black ware found at sites in Nakhchivan are also characterized by their chaff temper. Analysis indicates that these ceramics date to an early stage of the Kura-Araxes culture. This is particularly pertinent for the chaff-tempered wares.

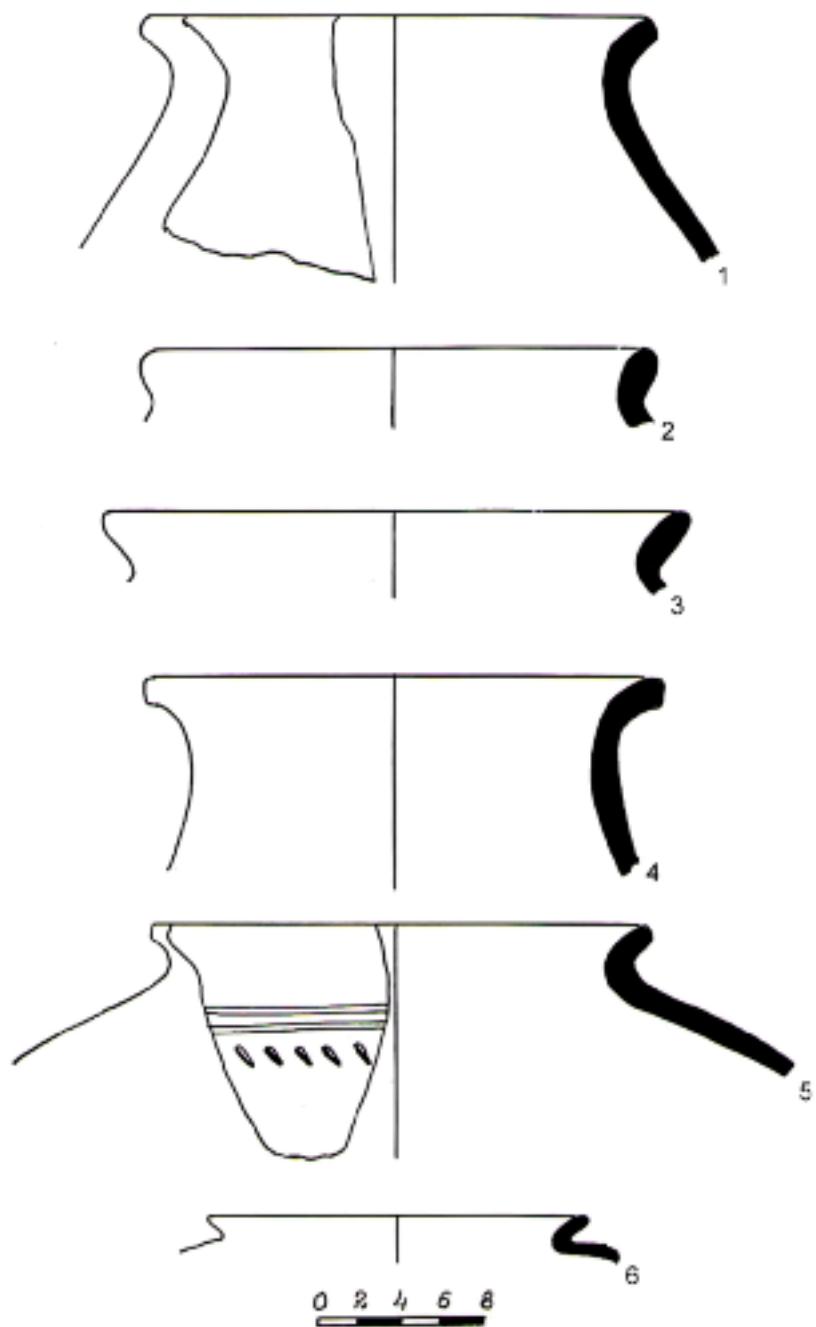
It is possible the gray-black wares should belong to a fourth group. Pottery of this group is gray or black on both the interior and the exterior. The surfaces of some of the vessels are burnished, and others are not

burnished. One example was painted black and decorated with a rounded dimple ornament in appliqué (*Fig. 9, 7*). Vessels with a cylindrical neck are represented by three examples. One of them is gray (*Fig. 7, 1*), and the others are black (*Fig. 7, 4; Fig. 9, 1*). The surface of one of them is well burnished. Similar vessels are characteristic of Arabyengice [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 19-46*]. The surface of similar pots is often painted red. In certain cases, the edge of a vessel's rim is painted. [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 28, Şəkil 6, 2, s. 31, şəkil 13, 1*]. Some of them have red paint on the interior [*Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 25*]. Similar examples are known from other sites in Nakhchivan [*Aşurov S.H. 2002, tablo XII, 1*]. They are attested at Kultepe II, Maxta, Kultepe I, Xornu and other sites. These vessels are similar to the pots from the «royal burials» of Arslantepe [*Frangipane M., Palumbi G. 2007, fig. 15, b; Frangipane M. 2000, fig. 16, 6*]. These vessels also resemble pots from layers 20-14 of Norşuntepe [*Hauptmann H. 2000, abb. 5, 7*]. Undoubtedly these vessels were used over a long period. In Arslantepe, comparable vessels are dated 2900-2700 BC, and in Norşuntepe, to 2700-2500 BC [*Hauptman H. 2000, p. 428, abb. 1*]. Their use corresponds to the middle or late stage of the Kura-Araxes culture. At Sadarak, this group is represented by small fragments and consequently it is difficult to define the general form of the vessels accurately. Examples have a cylindrical neck with an everted rim.

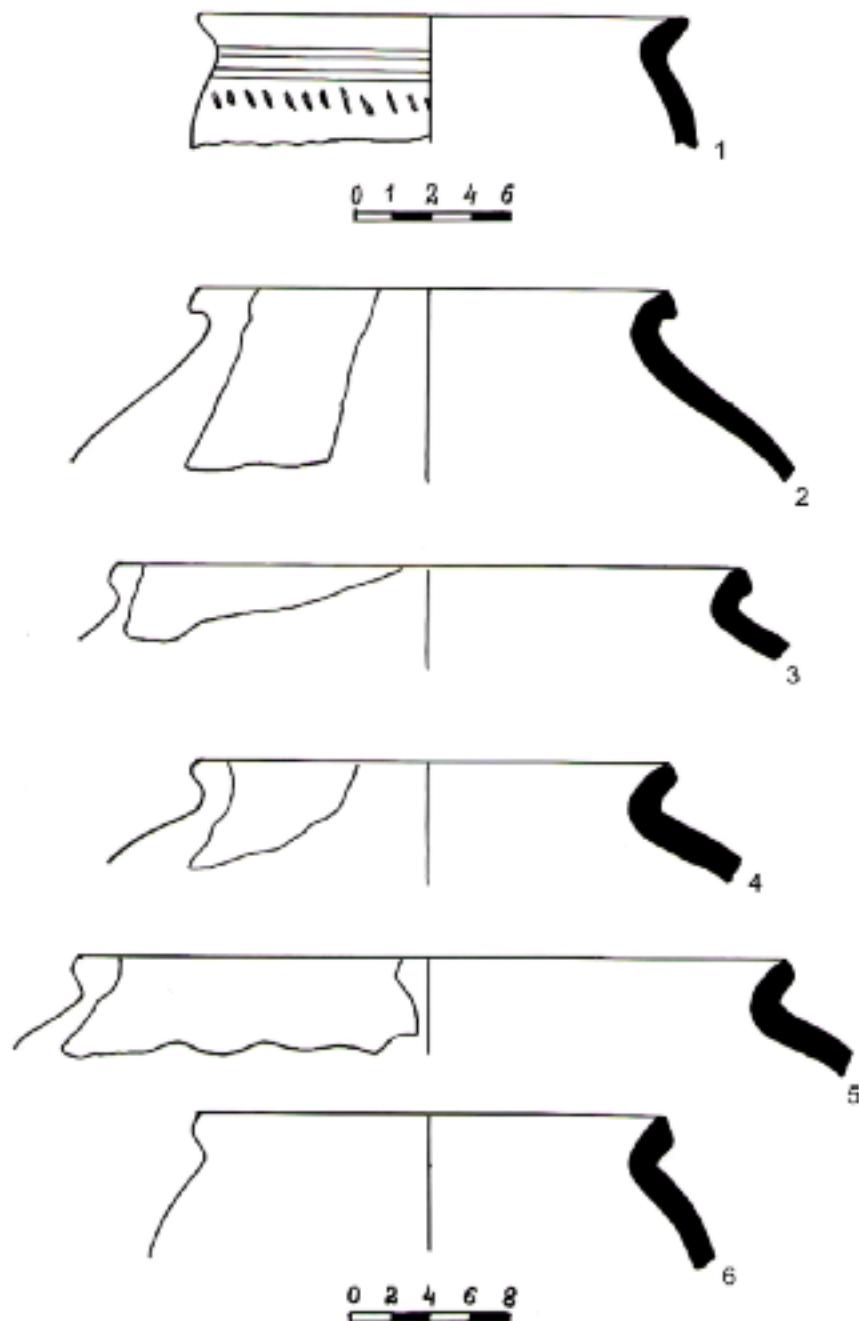
Several of the pots from this group have loop like handles on the rim. Similar vessels are characteristic of the late stages of the Kura-Araxes culture. As has been noted one of the vessels was decorated with an oval dimple ornament. Similar ornaments are known from layers K2 and K3 from Geoy Tepe. At Kultepe II, similar decoration appears on pots dated to the middle and late stage of the Kura-Araxes culture [*Seyidov A.Q. 2003, şəkilo 13, 8; şəkil 15, 3, 5, 11; Aşurov S.H. 2003, s. 23, tablo XVIII, 7, 14*].

Şəkil - Рис. - Fig. 14.

Şəkil - Рис. - Fig. 15.

Şəkil - Рис. - Fig. 16.

Pottery from all periods of the Kura-Araxes culture has been found in Sadarak. Our research has established that the earliest examples of Kura-Araxes culture may be defined by new forms, beyond the well-known pottery with a rail-like rim. Chaff-tempered wares from sites in Nakhchivan, including Sadarak, show that vessels with a cylindrical neck and everted rim, and simple vessels with an everted rim also belong to the earliest stages of this culture. The new finds from Sadarak, Xalac, Arabyengice and Ovçulartepesi encourage us to revise several established opinions regarding the formation of this culture. The evidence indicates that Late Chalcolithic culture influenced the formation of this culture to a certain degree.

Despite this evidence some researchers continue to repeat the old theories that Kura-Araxes culture can be identified with Indo-European or Hurrian-speaking tribes. However, it is important to emphasize that there is no evidence to connect this culture to any linguistic material, making these hypotheses impossible to support or refute. Despite the amazing similarity of Kura-Araxes culture across a wide area, researchers have repeatedly noted the existence of local features. Undoubtedly, several different peoples participated in the formation of Kura-Araxes culture. Therefore to connect this culture with one people seems counter to the evidence and to logic. Recent research has established that the Araxes valley of Southern Azerbaijan including Nakhchivan was one of the centers of the formation of Kura-Araxes culture. Previously, certain researchers have suggested that the people associated with this material culture «came down from the mountains». In our opinion, such a description is untenable, since no centers of Kura-Araxes culture from the high mountain areas have been revealed. In contrast, multilayered sites in the Araxes valley allow us to trace all stages of the Kura-Araxes culture.

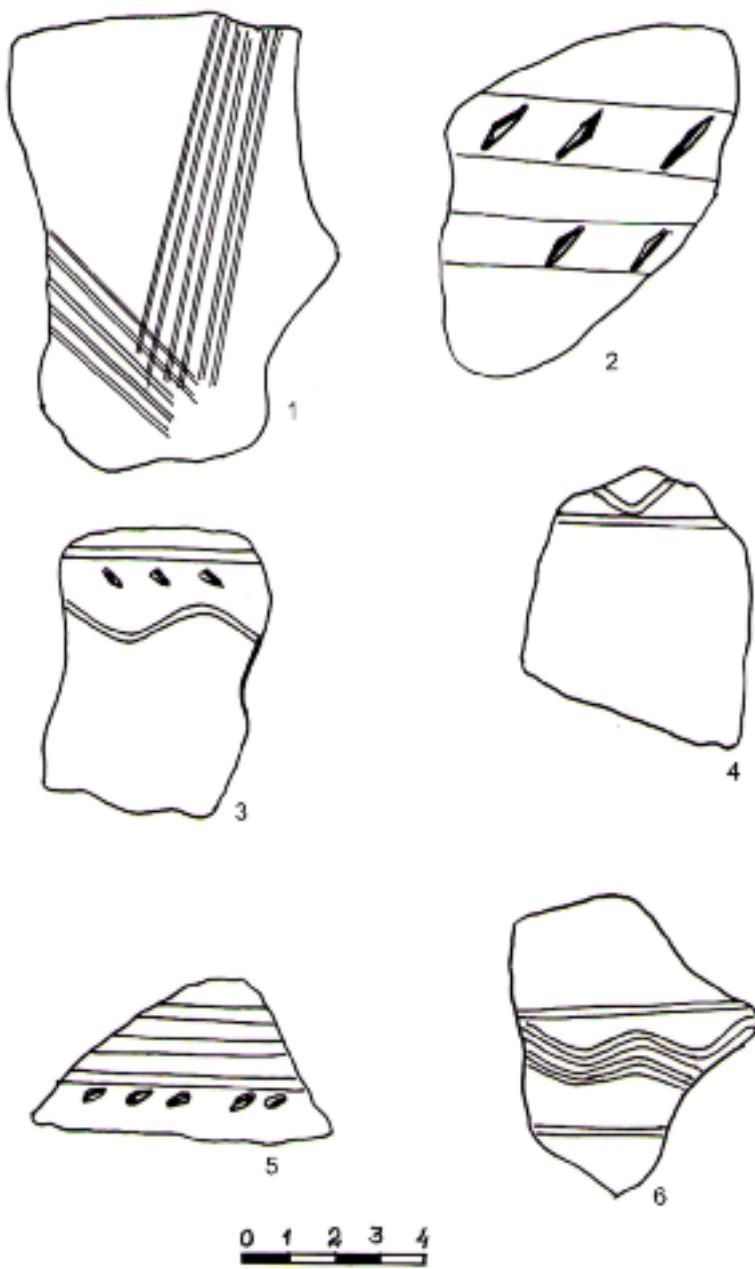
THE EARLY IRON AGE

In order to determine the character of the cultural layers belonging to the early Iron Age cultural layer, a 5x5 m sounding was excavated at Sadarak. Excavations continued from top soil down to virgin soil. The thickness of the occupation layer was 2-2.2 m., throughout the occupation sequence thick ash layers (**Photo 46-47, Photo 50, Photo 70, Photo 83-87**). The majority of archaeological materials found in this sounding consist of Early Iron Age pottery. Most of the pottery is of grey or black ware, with black ware in the majority. Vessels are made of sand-tempered wares and are well-fired and burnished. Pottery consists of fragments of bowls, jars, "teapots" and other vessels. Pottery from both groups is decorated with incised ornament (**Photo 48-49, Photo 51-55, Photo 58-62, Photo 75-82, Photo 91-114**).

Bowls include several different types in gray or black ware. Bowls of the cylinder-cone form are divided into two types. Bowls of the first type have wide, rounded rims with no ornamentation (*Fig. 10, 1*). The second bowl type has an incised line under the rim (*Fig. 10, 5*).

Bowls of the second group have a convex body. The rim is pinched, and is narrower on the interior (*Fig. 10, 4*). It is well smoothed on both the interior and the exterior. The rim of the second bowl type is everted and the rim edge is rounded (*Fig. 10, 3*). The rim of the third bowl type is also everted (*Fig. 11, 4*). The fourth bowl type is decorated with hollow lines (*Fig. 12, 2*).

The third group of bowls is cone-shaped. The rim of these vessels is pinched. The first type is represented by three examples. The rim of these vessels is narrowed

Şəkil - Рис. - Fig. 17.

inside, under a rim surrounded by a wide stripe (*Fig. 10, 2; Fig. 11, 1, 2*). These bowls differ from each other. The rim of the second bowl belonging to this group is everted. The surface is decorated with a wide stripe (*Fig. 11, 2*).

Bowls of the fourth group are cone-shaped (*Fig. 12, 1, 3, 4*). The rim of one of them is everted (*Fig. 13, 1*). The rim of the second bowl is flattened inside, and the surface is decorated with a dimpled strip (*Fig. 12, 4*).

Goblets are represented by two examples. One of them is made of gray ware. The rim is narrowed inside, and it is decorated with hollow lines under the rim (*Fig. 13, 2*). The second goblet is of buff ware. A hollow line immediately beneath the rim is decorative (*Fig. 13, 3*).

It is impossible to determine the form of some of the bowl sherds recovered from Sadarak. They are made of gray ware, decorated with vertical (*Fig. 12, 5*) and horizontal lines (*Fig. 13, 4*).

Two interesting bowls are preserved in the Sadarak Region Museum of History. They are cone-shaped and their exterior surface is ornamented by radial lines.

Early Iron Age jars and pots were also recovered from these excavations. They are made of well-fired, sand tempered wares. Some vessels are smoothed on the interior and exterior, and others are burnished (*Fig. 14, 1-7*).

The jars are divided into two types. Jars of the first type have a short cylindrical neck. This type is represented by one example (*Fig. 14, 1*). Jars of the second type have a convex form without a neck. The shapes of the bodies differ. Most obviously, one of the jars has a very thick rim (**Photo 48**). Another jar in the Sadarak Region Museum of History has a cylindrical neck and is decorated with incised lines on the neck and body (**Photo 51**).

Some bowls in the Sadarak Region Museum of History are decorated with radial lines. The Early Iron Age pottery from Sadarak resembles other Early Iron Age materials recovered elsewhere in Nakhchivan in form

and decoration.

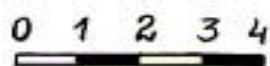
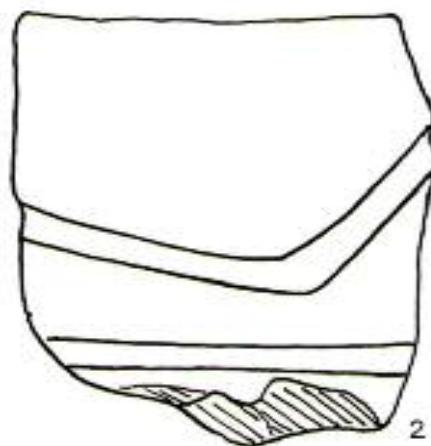
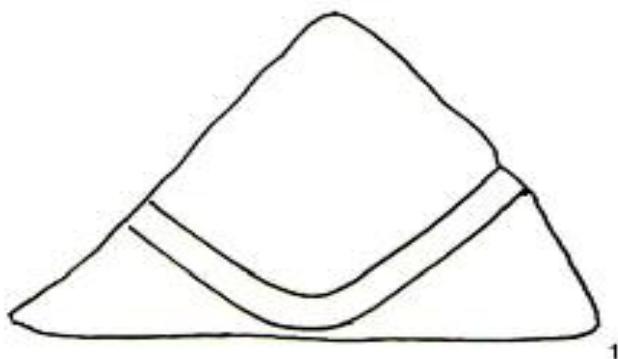
There are red ware jars in this assemblage, including those made with both fine and coarse sand temper. All of them are well fired; however, several of them have not been completely oxidized.

The red ware pottery can be divided into three types. The first type of jar has a conical neck. This type is represented by one example (*Fig. 15, 1*). Jars of the second type have no neck. The rim of these jars is everted (*Fig. 15, 2, 3, 6; Fig. 16, 1-6*). This is the largest group of the red ware types. The surface of some of these jars is decorated with incised lines and other incised patterns (*Fig. 15, 5; Fig. 16, 1*).

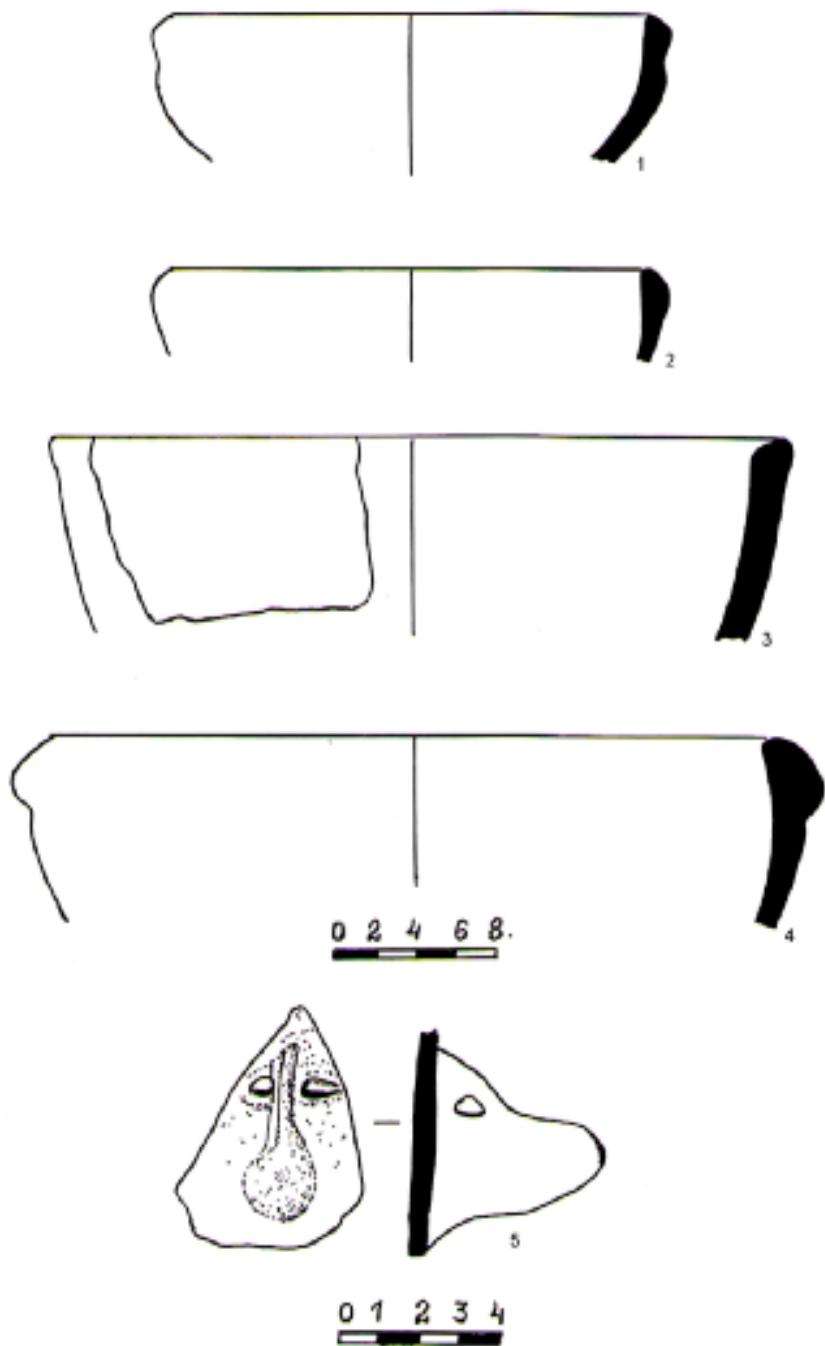
Some pottery exhibits other geometrical patterns, however determining their form was impossible. Some gray ware sherds are decorated with vertical, horizontal and wavy lines (*Fig. 17, 1, 4, 6*). Red ware is also decorated with incised lines and other incised patterns (*Fig. 17, 2, 3, 5*). One of them is decorated with incision over appliqué (*Fig. 17, 2*). Some fragments are decorated with other types of appliqué (*Fig. 18*). Ceramics from Sadarak are very similar to other Early Iron Age ceramics attested at sites in Nakhchivan. This pottery is dated to the end of the second and the beginning of the first millennium BC. One of the best known forms in this assemblage is the teapot shaped vessel, which is also present here. Similar vessels are characteristic of this period in Nakhchivan [Абубулаев О.А. 1961. с. 27-36; Əliyev V.H. 1977; Baxşəliyev V.B. 2002, 7-74; Seyidov A.Q. 2003, с. 180-244; Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашикай С.М. 2002, с. 3-64].

Some of the pottery recovered at Sadarak belongs to the Middle Iron Age (*Fig. 19*). These ceramics are represented by red or buff ware bowls (*Fig. 19, 1-4*). The surface of one fragment is decorated with appliqué (*Fig. 19, 5*). Similar ceramics are attested at Oglangala, Yurdçu, Qızqala and other sites in Nakhchivan.

Survey and excavation indicates that in the Iron

Şəkil - Рис. - Fig. 18.

Şəkil - Рис. - Fig. 19.

Age there was a large settlement at Sadarak. During excavation and survey a small amount of Chalcolithic and Early Bronze pottery was found in the region. Also intriguing is the small amount of Middle Bronze Age ceramics from the excavation.

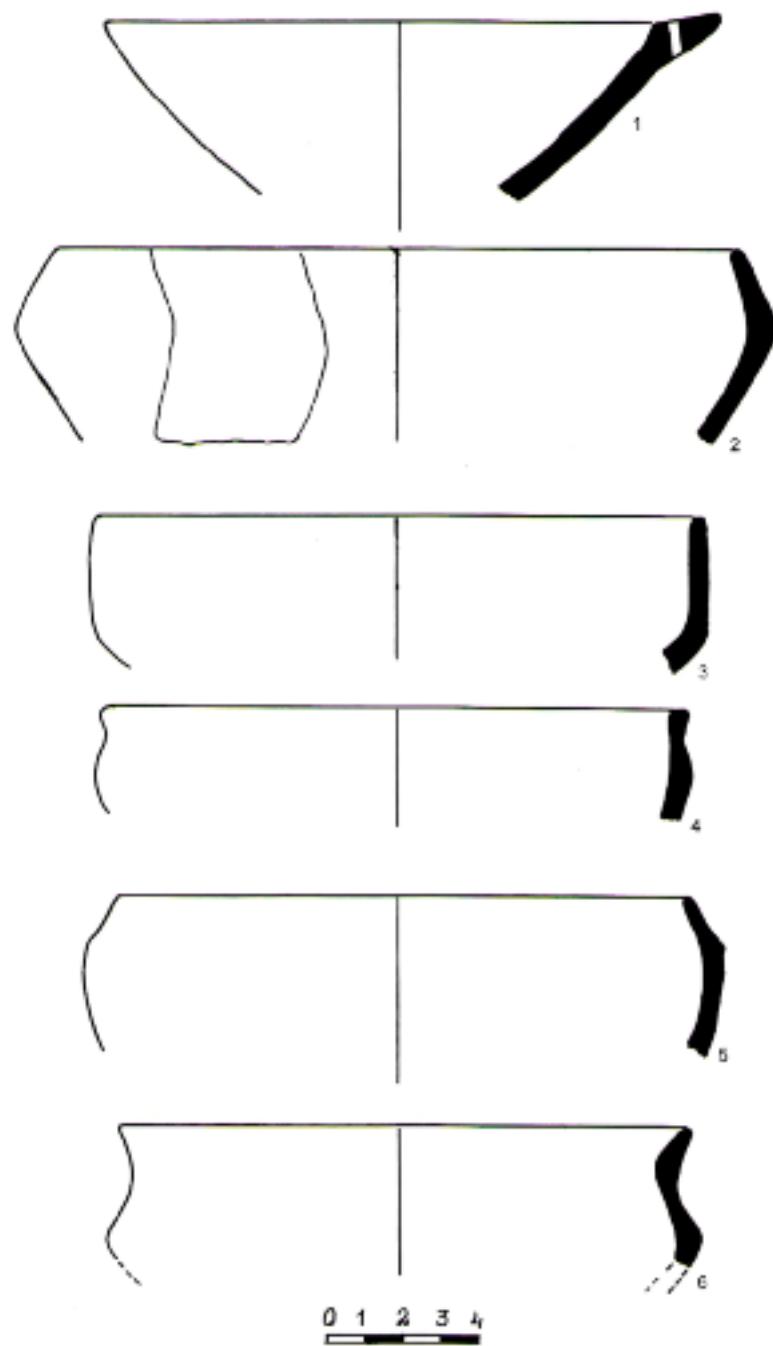
The pottery which has been found in Sadarak settlement, particularly the material from the Iron Age has great value. With the exception of some fortresses, such a large Iron Age settlement has not previously been found in Nakhchivan. Iron Age sites have been basically represented by necropolises. During our research in 2009, another large Iron Age settlement was revealed in Xalac. The material from Sadarak shows that large Iron Age settlements existed in Nakhchivan. It is probable that there were some cemeteries associated with this settlement. Probably in this period there was a nomadic or semi-nomadic way of life. This would make the period rather like the Middle Bronze Age. In Sharur and Sadarak Rayon, there are many more Middle Bronze Age cemeteries than settlements. In some settlements, the Middle Bronze Age is represented only by superficial materials. This phenomenon is probably related to the development of a pastoral way of life in the Sharur region.

During excavations at Sadarak, no substantial remains from the Chalcolithic and Early Bronze Age were found. In the Early Iron Age layers there were only some fragments of Chalcolithic sherds. It is possible that there is a Chalcolithic settlement below the Early Iron Age one. Materials from the Chalcolithic, Early Bronze Age, Early Iron Age, the Classical period and the Middle Ages in the Sadarak Region Museum of History testify to the existence of numerous ancient cemeteries in the region. In order to understand the full extent of this settlement in space and time a larger excavation is necessary.

Sadarak fortress is located southeast of Sadarak settlement. In some places the remains of quadrangular towers are visible on the surface (**Photo 56-57**, **Photo 116**)

a). The fortress seems to have had two entrances, one on the east and another on the west. Unfortunately, there are few remains of the fortress still visible. Some information about this fortress has already been published [*Aşurov S.H. 2003, s. 25-28; Müseyibli N. 2003, s. 40-52; Parker B.J., Ristvet L., V. Baxshaliyev and Ashurov S. 2010, s. 301*].

On the mountain slope where the fortress is located are the remains of a big wall built of boulders. Different opinions have been expressed concerning this wall. The local population calls this wall «Farhad arxi» that is Farhad's channel. As a result, some archaeologists have interpreted this wall as the remnants of an Iron Age irrigation channel [*Алueв Б.Г. 1991, s. 44-45; Belli Oktay, Veli Sevin 1999, 27*]. Channels strengthened by stone do occur in the territory of Nakhchivan [*Baxşəliyev V.B. 2008, s. 199, s. 239; Baxşəliyev V.B. 2002, s. 65*]. However, other archaeologists have interpreted this wall as part of the lower fortifications of Sadarak fortress [*Aşurov S.H. 2003, s. 26; Müseyibli Nəcəf. 2003, s. 42*]. This wall, however, is located on the bottom slope of a mountain and consequently has no strategic and/or defensive importance. In 2010 during research round this wall under the direction of V. Baxşəliyev, L. Ristvet, S. Aşurov and H. Gopnik numerous ceramics of the Early Iron Age were found. These include gray and black ware fragments (*Fig. 20, 2-6; Fig. 21, 1, 4-9*). Some examples are of red (*Fig. 20, 1*) or buff ware (*Fig. 21, 2-3*). This material is characteristic of the Early Iron Age (**Photo 61**) and is similar to pottery from numerous sites in Nakhchivan, including in Sharur [*Baxşəliyev V.B. 2002*]. These materials are now stored in the Nakhchivan State Historical museum and other regional museums in the Nakhchivan Autonomous Republic.

Şəkil - Рис. - Fig. 20.

THE CONCLUSION

Archaeological research in Sadarak Rayon shows that people have lived here since the Neolithic. The discovery of Neolithic agricultural tools indicates that in this period people in the region were engaged in hoe-based horticulture

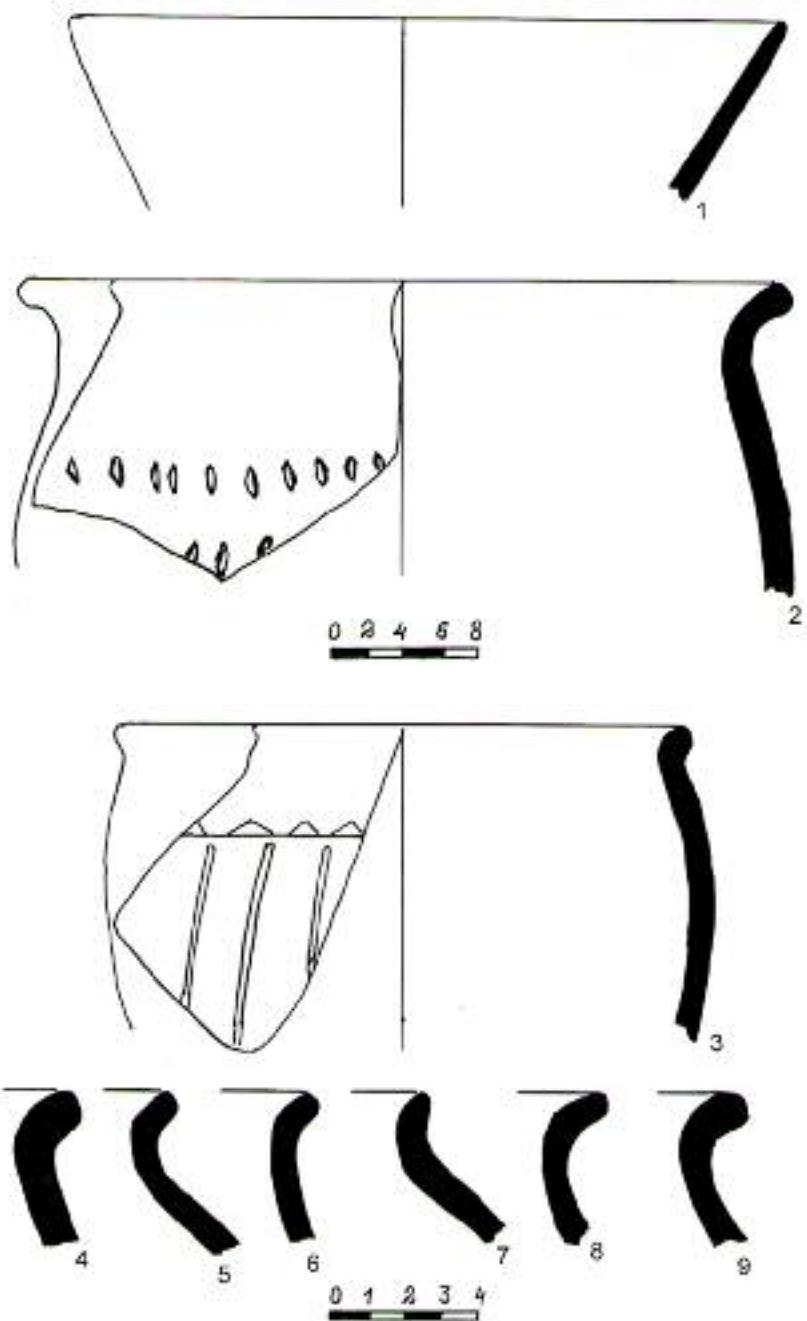
The Chalcolithic pottery found in Sadarak basically reflects a late stage of this culture. The presence of the red pottery which is characteristic of Xalac here indicates cultural-economic relations between these settlements. Despite the late date of the Chalcolithic materials found here, it is possible to state that the late Chalcolithic culture of Sadarak developed from earlier local Chalcolithic traditions, such as those exemplified by Kultepe I. It is likely that Sadarak was one of the basic settlements of the «Ovçulartepesi culture». Pottery with chaff temper from Sadarak shares identical features with ceramics from Southern Azerbaijan and East Anatolia. Research shows that Sadarak had close connections with settlements located south of the Araxes.

“Proto Kura-Araxes” ceramics, to use the term current in the archaeological literature, have been found in Sadarak. Their presence indicates that Sadarak was one of the first settlements of the Kura-Araxes culture. Pottery from all periods of the Kura-Araxes culture has been found in Sadarak. Analogous black burnished pottery with a pink slip from the Kura-Araxes culture is known from other sites in Azerbaijan, the Southern Caucasus and East Anatolia. Ceramic analysis indicates that black

ceramics with a pink slip do not belong to the initial phase of the Kura-Araxes. Rather, chaff tempered wares with a pink slip are some of the earliest examples of Kura-Araxes culture. Research at Sadarak and other Early Bronze Age sites in Nakhchivan has revealed new evidence for the earliest stage of Kura Araxes ceramics, characterized by rail shaped rims. The third stage of Kura-Araxes culture is represented by gray or black ware with incised lines.

Research indicates that the area under occupation near Sadarak village increased in the Early Iron Age. Black, gray and red ware ceramics were found in an archeological excavation at this settlement. These ceramics are characteristic of sites of the Late Bronze and Early Iron Age. Further evidence from survey and historical sources indicate that settlement continued in the Middle Iron Age and the Middle Ages (*Photo 63; Photo 65-68*).

Undoubtedly, together with previous work, our recent research has elicited new archaeological facts that provide a fuller picture of the history of Sadarak.

Şəkil - Рис. - Fig. 21.

Azərbaycan MƏA
Arxeolojiya və Etnografiya
Institutu
Bakı, AZ1143, H.Cavid pr.31.

21 iyul - 31 avgust 2010
müddətinə etibarlıdır

VƏKALƏTNAMƏ № 23
(I №-li form)

Verilir, Azərbaycan MƏA Arxeolojiya və Etnografiya İnstitutu tərəfindən

Seyidov Abbas Rədər oğlu
(adi, soyadı, atasının adı)

ədan ötrü ki, Səzur və Səzərək rayonları
(rayonun və kəndin adı)

Albantapa y.y. qəzinti
(qəzinti adı və növü)

əsaslı arxeoloji qazıntı (20 m²-dan artıq sahada) və kaşfiyyat işləri aparmaq hüququna malikdir.

Vəkalətnaməyə əsasən A. Q. Seyidov
(ada, soyadı, atasının adı)

topoqrafiq çəkilişlər apara, (planlar, nivelləmə) qədim yaşayış yerləri, qəbristanlıqlar, kurçənlər, müdafiə tikililəri, qayaüstü rəsmlər, qədim bina və digər abidələrin fotolarını və el rəsmlərini çeka, yerüstü materialları toplaya və hesabatlarını tərtibini mövcud qaydalarla əsasən apara bılır.

Bütün hakimiyyət, dövlət və ictihad organları bu vəkalətnamədə adları qeyd olunan məltəxəsəslərə məvənd Qanunveriliyyə uyğun və elmi-naukriyə naməzəzi lazımi yardım göstərməlidirlər.

Vəkalətnamədə göstərilən kaşfiyyat və qazıntıların aparılması hüququnun başqa şaxse tapşırılması qadağandır. Arxeoloji qazıntı və kaşfiyyat işlərinin icraçısı bu Vəkalətnaməni icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçirməsi, öztənda saxlamalı, yerli hakimiyyət orqanlarının təlibi ilə təqdim etməlidir. Əldə edilmiş arxeoloji materialları elmi-laboratoriya işlərinin aparılması üçün AMEA Arxeolojiya və Etnografiya İnstitutuna təhlil verilməlidir.

OSAS: Azərbaycan Respublikasının Əsas
Qanunu, 10 aprel 1998-ci ilə qəbul olunmuş
Təsdiq və mədəniyyət abidələrinin
qorunması haqqında
Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Institutun direktoru:

M.N.Rahimova

Biblioqrafiya

Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982.

Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1961, № 5, с. 27-36.

Алиев В.Г. Новые археологические исследования памятников энеолита и бронзы Нахичеванской АССР / АЭИА. Баку: Элм, 1986, с. 5-11.

Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991.

Alparslaç Ceylan. Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır). Erzurum: Güneş Vakfı yayınları, 2008.

Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополы Хараба Гилана. Баку: Нурлан, 2002.

Əliyev V.H. Sədərək eneolit yaşayış yeri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1985, N 2: 61-67.

Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977.

Алиев Н.Г. Керамика эпохи энеолита из поселения Овчулар-тепеси / Тезисы докл. Всесоюз. археолог. конф.. Баку: Элм, 1985, с. 54.

Алиев Н.Г. Сведения об энеолитическом поселении Халадж / Тезисы. докл. конф. Великий Октябрь и развитие археолог. и этнограф. науки в Азербайджане. Баку : Элм, 1988, с. 12.

Алиев Н. Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Agridag, 2001.

Akhundov T. *Sites de migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie. Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caushape (VIe-IIIe millénaires avant notre ère).* Paris: CNRS EDUCATIONS, 2007, p. 95-121.

Aşurov S.H. *Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası.* Bakı: Elm, 2002.

Aşurov S.H. *Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar.* Bakı: Nafta-Press, 2003.

Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev O.K. *I Maxtada 2009-cu il qazıntıları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009.* Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 65-69.

Ашурев С. Нахчыван-Урмия-Ван: проблемы эпохи ранней бронзы // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, с.55-56.

Bakhshaliyev V.B. *Nahçıvan arkeolojisi / The Archaeology of Nakhichevan.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997.

Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г. Об одном хозяйственно-бытовом комплексе из Кюльтепе II. Доклады АН Азерб.ССР, 1989, с. 56-60.

Baxşəliyev V.B. *Naxçıvanın Erkan Dəmir dövrü mədəniyyəti.* Bakı: Elm, 2002.

Baxşəliyev V.B. *Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti // AMEA Naxçıvan Bölüməsinin Xəbərləri,* 2007, № 1, s. 54-60.

Baxşəliyev V.B. *Naxçıvanın arxeoloji abidələri.* Bakı: Elm, 2008, 304 s.

Бахшалиев В.Б. Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани. Баку: Элм, 2005 120 с.

Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro C. *The excavations of Ovçular Tepesi (2006-2008): First result and new perspectives.* In Azerbaycan – Land between East and West, Baku, 2009, p.55-62.

Bakhchaliyev V., Marro C., Ashurov S. *Ovçular təpəsi.* Bakı: Elm,

2010.

Bakhchaliyev V., Marro C. *The Archaeology of Nakhichevan: Ten years of new discoveries*. İstanbul: Ege, 2009.

Baxşəliyev V., Novruzov Z. *Sirabda arxeoloji araşdırmları*. Bakı: Oskar, 2010.

Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. *The chronology of Kura-Arakses sites: 2006 Excavations at Kültepe II and Maxta I*. In *Azerbaijan – Land between East and West*, Bakı, 2009, p.82-87.

Brown T.B. *Excavation in Azerbaijan 1948*. London, John Murray, 1951.

Burney C.A. *Eastern Anatolia in Chalcolithic and Early Bronze Age*. AS, VIII, 1958, p.

Burney C.A. *The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report* // Iraq, 1962, vol. XXIV, p.2, p.134-152.

Burney C.A. *The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report* // Iraq, 1964, vol. XXVI, p.I, p.57-61.

Belli Oktay, Bahşəliyev Veli. *Middle and Late Bronz Age Painted Pottery culture of the Nahçıvan Region*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.

Belli Oktay, Veli Sevin. *Naxçıvanda arkeolojiok araştırmalar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1999.

Cəfərov H.F. *Azərbaycan e.ə. IV minilliyyin axırı I minilliyyin əvvəlində*. Bakı: Elm, 2000.

Calvet Yves. *Un niveau de la period Uruk a Tell El Oueili. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot*. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991 , p.159-209.

Исмаилзаде Г. Азербайджан в системе раннебронзовой культуры общинности Кавказа. Баку: Нафта-пресс, 2008.

İbrahimli B. Qədirzadə H.Q. *Plovdağda arxeoloji qazıntılar*. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, s. 55-60.

Сейдов А.Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку, Билик, 1993, 164 с.

Сейдов А.Г. Раннебронзовая культура Нахчывана., Воронеж, 2002, 200 с.

Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II vinillikdə. Bakı: Elm, 2003.

Seyidov A.Q. Naxçıvan Tunc dövriündə., Bakı, 2000, 318 s.

Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Nəhəcirdə arxeoloji araşdırırmalar. Bakı: Elm, 2002.

Seyidov A., Baxşəliyev V. Ərəbyengicə. Bakı : Nurlan, 2009.

Seyidov A., Baxşəliyev V. Xaləc. Bakı: Elm, 2010.

Sevin Veli and Aynur Özfirat. Van-Karagündüz Excavations. İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), 2001, s.140-144.

Stephan Kroll. Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azrbaidjan.

Stephan Kroll. Archaologische Fundplätze in İranisch-Ost-Azerbaijan. AMA, band 17, 1984, p. 13-134.

Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. М. - Л.: Наука, 1970.

Гулуев Ф. Урукская керамика Южного Кавказа // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, 82.

Kiguradze T. The Chalcjlithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus. In C. Marro and Hauptmann H. Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.321-325

Koşay H.Z. Erzurum-Karaz Kazısı raporu, Belleten, 91, 1959, s. 349-413.

Koşay H.Z., Vary H. *Güzelova kazısı*. Ankara, 1967.

Koşay H.Z., Vary H. *Pulur Kazısı*. 1960 Mevsimi Çalışmaları. Ankara, 1964.

Lyonnet B. *La Mésopotamie et le Caushape du Nord au IVème et au début du IIIème millénaires av. n.è.: leurs rapports et les problèmes chronologiques de la culture de Majkop. Etat de la question et nouvelles propositions*. In C. Marro and H. Hauptmann (ed.), *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul*, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, 2000, Paris , p. 299-320.

Lyonnet B., Guliyev F. *Excavation at Mentesh Tepe. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar* 2009. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 268-273.

Lebeau M. *La céramique Obeid 1 de Tell el Oueili. Rapport Préliminaire. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot*. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991 , p.211-266.

Frangipane M. *The Late Chalcolithic / EB I sequence at Arslantepe. Chronological and cultural remarks from a frontier site*. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul*, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, Paris, 2000, p.439-471.

Frangipane M., Palumbi G. *Red-Blac Ware, Pastoralism, Trade, and Anatolian-Transcaucasian interactions in the 4th – 3rd millennium BC. Les cultures du Caucase*. Sous la direction Bertille Lyonnet. CNRS EDITIONS, Paris, 2007, p. 233-255.

Özgen E., Helwing B., Engin A., Niewenhuyse O., Spoor R. *Oylum Höyük 1997-1998. Die spatchalkolitische Siedlung auf der Westterrasse*. *Anatolia Antiqua VII*, 1999, p. 19-67.

Gülçür S. *Die Chalkolithische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südosttürkei)*. Unpublished PhD. Thesis, University of Tübingen 1988.

Gülçür, S. *Norsuntepe : die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien)*. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul*, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, 2000, Paris, p.375-418.

Le Blanc S.A. and Watson P.J. Comparative statistical analysis of painted pottery from seven Halafian sites. *Paleorient*. Chicago, 1973, vol. 1, p. 111-132.

Marro C. Vers une chronologie comparee de pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. *Varia Anatolica XI*, Paris, 2000, p.473-496.

Marro C. Late Chalcolithic ceramic cultures in the Anatolian Highlands. ANES, Edited by Karen S.Rubinson and Antonio Sagona. Leuven-Paris-Dudley, 2008, p.9-37.

Marro C. Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Sous la direction de Bertille Lyonnet. *Les cultures du Caushape (VIe-IIIe millénaires avant notre ère)*. Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 77-94.

Marro, C. and A. Özfirat. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First preliminary Report : the Agri Dag (Mount Ararat) region. In *Anatolia Antiqua*, 2003, XI, IFEA, Paris, p.385-422.

Marro C. and A. Özfirat. "Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report : the Dogubeyazit region". In *Anatolia Antiqua*, 2005, XIII, IFEA, Paris, p. 319-356.

Marro C., Tibet A. et Ergeç R. Fouilles de sauvetage de Horum Höyük (province de Gaziantep): deuxième rapport préliminaire. *Anatolia Antiqua VI*, 1999, p. 349-678.

Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons. *Anatolia Antiqua*, 2009, XVII, p. 31-87.

Максон Б.М. Средняя Азия и Древний Восток. М. -Л.: Наука, 1964.

Mellart J. The Neolithic of the Near East. London, 1975.

Müseyibli N. *Qədim Sədərək*. Baki, 2003.

Müseyibli N. *Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni*. Baki: Nafta-

Press, 2007.

Musayev D. *Sərkərtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009*. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 76-80.

Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı, 1996, səh. 148-149.

Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002.

Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого - скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987.

Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007.

Helwing B. *Regional variation in the composition of Late Chalcolithic pottery assemblage*. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. Varia Anatolica XI, Paris*, 2000, p.145-164.

Helwing B. *Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest*. In *Azerbaijan – Land between East and West*, Bakı, 2009, p. 63-70.

Hauptmann H. *Die Grabungen aus dem Norsuntepe*, 1973. In *Keban Project 1973 Activities*, METU, Keban Project Publications, Series I n°6, Ankara , 1979, p.61-78.

Hauptmann H. *Die Grabungen auf dem Norşun-tepe 1974 »*. In *Keban Project 1974-1975 Activities*, METU, Keban Project Publications, Séries I n°7, Ankara,1982 , p. 41-70.

Hauptmann H. *Zur chronologie des 3. Jahrtausends V. CHR. Am oberen Euphrat Aufgrund der stratigraphie des Norşuntepe. Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires*. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, 419-438.

Həbibullayev O.H. *Kültəpədə arxeoloji qazıntılar*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959.

Hüseynov M., Kazımov Ə. *Goranboy-Göl yeri qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar*. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar

2009. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 70-75.

Sagona A. *Sos höyük and the Erzurum region in late prehistory: a provisional chronology for northeastern Anatolia Area. Anatolica XI Chronologies des pays du Caucuses et de L' euphrate aux I et III Millenaries, edited by C.Marro and H Hauptmann, 2000, Paris, p. 329-373.*

Parker B.J., Ristvet L., Baxshaliyev V. and Ashurov S. *The Naxçıvan Archaeological project Survey: Preliminary results. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 299-305.*

Foto - Фото - Photo

Foto - Фото - Photo 1. Heydərabad. Ütməmilli lider Heydər Əliyevin abidəsi // Гейдарабад. Памятник общенациональному лидеру Гейдару Алиеву // Haydarabad. A monument to national leader Haydar Aliyev.

Foto - Фото - Photo 2. Heydərabad // Гейдарабад // Heydarabad

Foto - Фото - Photo 3. Heydərabad // Гейдарабад // Heydarabad

Foto - Фото - Photo 4. Heydərabad // Гейдарабад // Heydarabad

Foto - Фото - Photo 5. Heydərabad // Гейдарабад // Heydarabad

Foto - Фото - Photo 6. Sədərək kəndi // Село Садарак // Sadarak village

Foto - Фото - Photo 7. Sədərək Kültəpəsi // Садарак Кюльтепе // Sadarak Kultepe

Foto - Фото - Photo 8. Əjdəkan mağarası // Пещера Аждакан // Ajdakan cave

Foto - Фото - Photo 9. Əjdəkan mağarası // Пещера Аждакан // Ajdakan cave

Foto - Фото - Photo 10. Sədərək Kültəpəsi // Садарак Кюльтепе // Sadarak Kultepe

Foto - Фото - Photo 11. Sədərək Kültəpəsi // Садарак Кюльтепе

// Sadarak Kultepe

Foto - Фото - Photo 12. Neolit dövrünə aid daş baltalar // Каменные топора эпохи неолита // Stone axes of Neolithic Age

Foto - Фото - Photo 13. Neolit dövrünə aid daş toxası // Каменное орудие труда эпохи неолита // Stone tool of Neolithic Age

Foto - Фото - Photo 14. Neolit dövrünə aid daş əmək aləti // Каменное орудие труда эпохи неолита // Stone tool of Neolithic Age

Foto - Фото - Photo 15. Keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Керамические изделия эпохи энеолита // Pottery (Chalcolithic period).

Foto - Фото - Photo 16. Səxsi qab (Eneolit dövrü) // Керамические изделия эпохи энеолита // Pottery (Chalcolithic period).

Foto - Фото - Photo 17 - 28. Keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Керамические изделия (эпоха Энеолита) // Pottery (Chalcolithic period).

Foto - Фото - Photo 29. Keramika təmulatı (Eneolit dövrü) // Керамические изделия (эпоха Энеолита) // Pottery (Chalcolithic period).

Foto - Фото - Photo 30. Daş alətlər (Eneolit dövrü) // Каменные орудия труда эпохи неолита // Stone tools of Neolithic Age

Foto - Фото - Photo 31- 36. Keramika təmulatı. (İlk Tunc dövrü) // Керамические изделия (эпоха ранней бронзы) // Pottery (Early Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 37. Dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər // Обсидиановые и кремневые изделия // Obsidian and flint tools.

Foto - Фото - Photo 38 - 44. Keramika təmulatı. (İlk Tunc dövrü) // Керамические изделия (эпоха ранней бронзы) // Pottery (Early Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 45. Keramika təmulatı (Orta Tunc dövrü) // Керамические изделия (эпоха средней бронзы) // Pottery (Middle Bronze Age).

Foto - Фото - Photo 46. Sədərək Kültəpəsi. Qazıntı sahəsi // Садарак Кюльтепе. Раскопочный участок // Sadarak Kultepesi. Ex-

cavation area.

Foto - Фото - Photo 47. Sədərək Kültəpəsi. Qazıntı sahəsi // Садарак Кюльтепе. Раскопочный участок // Sadarak Kultepesi. Excavation area.

Foto - Фото - Photo 48. Saxsı qab (Erkən Dəmir dövrü) // Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age).

Foto - Фото - Photo 49. Keramika təmulatı (Erkən Dəmir dövrü) // Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age).

Foto - Фото - Photo 50. Qazıntı sahəsi // Садарак. Кюльтепе. Раскопочный участок // Sadarak. Kultepe. Excavation area.

Foto - Фото - Photo 51. Saxsı qab (Erkən Dəmir dövrü) // Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age).

Foto - Фото - Photo 52 - 55. Keramika təmulatı (Erkən Dəmir dövrü) // Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age).

Foto - Фото - Photo 56. Sədərək qalası // Садаракская крепость // Sadarak tower

Foto - Фото - Photo 57. Sədərək qalası // Садаракская крепость // Sadarak tower

Foto - Фото - Photo 58 - 62. Keramika təmulatı (Erkən Dəmir dövrü) // Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age).

Foto - Фото - Photo 63. Su qabı. Orta əsrlər // Миска для воды // Medieval water-pot

Foto - Фото - Photo 64. Keramika təmulatı (Erkən Dəmir dövrü) // Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age).

Foto - Фото - Photo 65. Miniatür qablar. Antik dövr // Миниатюрные миски. Античный период // Miniature pots. Antic period.

Foto - Фото - Photo 66. Çıraq. Orta əsrlər // Средневековая лампа // Medieval lamp

Foto - Фото - Photo 67. *Saxsı parçası. Orta əsrlər // Фрагмент керамики. Средние века // Pottery sherd. Middle Ages*

Foto - Фото - Photo 68. *Saxsı qab - musiqi aləti. Orta əsrlər // Керамическое изделие - музикальный инструмент // Pottery - musical instrument*

Foto - Фото - Photo 69. *Sədərək Kültəpəsi. // Садарак. Кюльтепе. // Sadarak. Kultepe.*

Foto - Фото - Photo 70. *Sədərək Kültəpəsi. Qazıntı sahəsi // Садарак. Кюльтепе. Раскопочный участок // Sadarak. Kultepe. Excavation area.*

Foto - Фото - Photo 71 - 72. *Sədərək rayon Tarix-Diyarsünaslıq Muzeyinin materialları // Материалы Историко-Краеведческого Музея Садаракского района // Materials of Sadarak Regional Museum of History*

Foto - Фото - Photo 73. *Sümük alətlər // Костяные изделия // Bone tools*

Foto - Фото - Photo 74. *Dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər // Обсидиановые и кремневые изделия // Obsidian and flint tools.*

Foto - Фото - Photo 75 - 82. *Keramika təmələti (Eneolit dövrü) // Керамические изделия (эпоха Энеолита) // Pottery (Chalcolithic period).*

Foto - Фото - Photo 83 - 87. *Sədərək Kültəpəsi. Qazıntı sahəsi // Садарак. Кюльтепе. Раскопочный участок // Sadarak. Kultepe. Excavation area.*

Foto - Фото - Photo 88 - 92. *Keramika təmələti. (İlk Tunc dövrü) // Керамические изделия (эпоха ранней бронзы) // Pottery. (Early Bronze Age).*

Foto - Фото - Photo 93-114. *Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) // Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age).*

Foto - Фото - Photo 115. *Daş alət // Каменное орудие // Stone tool*

Foto - Фото - Photo 116. *Monoxrom boyalı qab // Монохромная посуда // Monochrome pot*

Foto - Фото - Photo 117. Sədərək qalası // Крепость Садарак // Sadarak tower

Foto - Фото - Photo 118. Naxçıvan - Sədərək magistral avtomobil yolu // Автомагистраль Нахчыван-Садарак // Nahchivan-Sadarak Magistral Road

Şəkil - Рисунок - Figure

Şəkil - Рис. - Fig. 1. Keramika təmulatı. (Eneolit dövrü) // Керамические изделия. (эпоха энеолита) // Pottery. (Chalcolithic period).

Şəkil - Рис. - Fig. 2. Keramika təmulatı. (Eneolit dövrü) // Керамические изделия. (эпоха энеолита) // Pottery. (Chalcolithic period).

Şəkil - Рис. - Fig. 3. Keramika təmulatı. (Eneolit dövrü) // Керамические изделия. (эпоха энеолита) // Pottery. (Chalcolithic period).

Şəkil - Рис. - Fig. 4. Keramika təmulatı. (Eneolit dövrü) // Керамические изделия. (эпоха энеолита) // Pottery. (Chalcolithic period).

Şəkil - Рис. - Fig. 5. Keramika təmulatı. (Eneolit dövrü) // Керамические изделия. (эпоха энеолита) // Pottery. (Chalcolithic period).

Şəkil - Рис. - Fig. 6. Keramika təmulatı. (İlk Tunc dövrü) // Керамические изделия (эпоха ранней бронзы) // Pottery. (Early Bronze Age).

Şəkil - Рис. - Fig. 7. Keramika təmulatı. (İlk Tunc dövrü) // Керамические изделия (эпоха ранней бронзы) // Pottery. (Early Bronze Age).

Şəkil - Рис. - Fig. 8. Keramika təmulatı. (İlk Tunc dövrü) // Керамические изделия (эпоха ранней бронзы) // Pottery. (Early Bronze Age).

Şəkil - Рис. - Fig. 9. Keramika təmulatı. (İlk Tunc dövrü) // Керамические изделия (эпоха ранней бронзы) // Pottery. (Early Bronze Age).

Şəkil - Рис. - Fiq. 10. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 11. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 12. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 13. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 14. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 15. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 16. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 17. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 18. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 19. Keramika təmələti (Orta Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха среднего железа) // Pottery (Middle Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 20. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

Şəkil - Рис. - Fiq. 21. Keramika təmələti (Erkən Dəmir dövrü) //
Керамические изделия (эпоха раннего железа) // Pottery (Early Iron Age)

